

A
MAGYAR ŐSFOGLALKOZÁSOK
KÖRÉBŐL.

HERMAN OTTÓ

népszerű előadása a Természettudományi Társulat estélyén
1898. deczember 10-ikén és 17-ikén.

SZILY KÁLMÁNNAK AJÁNLVA.

61 rajzzal és két színes műlappal.

BUDAPEST, 1899.

A Természettudományi Közlöny 1899. májusi, 357-ik füzetéből.

A Pesti Lloyd-társulat könyvsajtója:.

Kedves, jó Barátom!

Az is bekövetkezett, hogy Te, a ki sohasem riadtál vissza a munkától, sőt, a ki munka nélkül el sem tudnál lenni, ki szervező voltál teljes világeletemben, harmincz évek elmúltával leszállottál a Kir. M. Természettudományi Társulat elnöki székéről.

Elhatározásod helyes és bölcs; jelentősége az, hogy új, ifjabb erő is nyúlhasson az eke szarvához, hasítson barázdát, vessen magot, boronálja el a röögöt, hadd lássuk, újabb erő munkájának áldását: hisszük, hogy lesz; bízunk benne!

Beszámolódban, mely egyszersmind búcsúbeszéded volt, külön is megemlékeztél rólam, ki — lehet, hogy nagyon csekély tehetséggel, de lelkem egész odaadásával arra törekedtem, hogy Társulatunk hasznos munkása legyek. Volt-e ebben a munkában közhaszon, azt talán mindketten sem ítélték meg; de elismeréssed nekem kincs, mert attól jön, a ki legmélyebben pillanthatott be lényembe, ki cselekvésem minden rugóját ismerte; ki, a midőn elismeréssel illet, arról a

helyről, a melyen élete eszményeiért komolyan küzdött, csak megfontolt szót ejthet, kinek szavát tehát komolyan kell venni.

Engedd meg kedves, jó barátom, hogy megemlékezésedet a magam — mondhatnám a magunk — módja szerint, hálálhassam meg. Nem cifra szóval, hanem egy pillantással annak lényébe, a mit híven szeretünk: a magyarságéba. Hisz ennek szeretete forrasztotta össze szíveinket, a midőn lelkünk egész jó-hiszeműségével azt iparkodtunk bevinni a nemzet tudományos művelődésébe, a mi szellemi életének ereje és biztosítóka: *a nyelvét*.

Jól tudod, hogy én ezt a mondhatatlanul nagy érdeket nem a zöld asztalnál, hanem a szabad természetben s a magyarság legtörzsöküesebb rétegeivel való közvetetten érintkezés révén iparkodtam szolgálni, hol tőlem telhető odaadással aknáztam ki mindazt, a mi a tudományos szókincset gyarapíthatta.

A midőn a pók fésűs körme közötti nyomó-köröm elnevezése megakasztott, nem a szógyártáshoz, hanem a takács mesternyelvéhez folyamodttm.....

A magyar népies halászság csak úgy ontotta mester-nyelvét, a magyar ichthyológia tárgyalhatásának alapjait s ennek révén jutottam el az ősfoglalkozások kutatásához is. A közhalász és a pásztoreMBER legkezdtelegesebb hajléka során jutottam annak megfejtéséhez — hiszem, hogy megfejtés — melyik legyen a magyarságnak az a háza, a mely vele magával fejlődött.

Igen ám! de akár százszor hangzott felém az a kérdés: mi köze a háznak a természettudományhoz?

Engedd meg, hogy a kérdezőknek ezen a helyen adhassam meg a feleletet, nem annak fejtegetésével, hogy mit süttött ki Faraday a gyertyából, hanem a következő kis sorozattal.

Jó tíz éve, hogy Dr. Len dl útitársammal kiszállottam a sarkkörü Grindő szigetére. A sivár, kavicsos partnak egy bizonyos része fölött nagy jajongással lengedezett az észak legelegánsabb röptű madara, a villásfarkú csér, mely hasonló a Balaton küszvágójához, de sokkal finomabb alkotású. Tudtuk, hogy a fészket félti. Társam jó fészekkereső volt s a hozzánk csatlakozó norvégekkel együtt tűvé tette azt az egész partrészt, — hiába! Ekkor észreveszem, hogy a csér-madár néha-néha egy bizonyos pont fölött függöget; kilestem. És a mikor ismét szitálni kezdett, lelöttem: épen az egyetlen tojásra esett, mely a puszta földön feküdt és tarka színével beleolvadt a környezetbe. Azon a sarkkörü köves, sivár, hideg, puszta földön költögette ki ivadékát az a forró madárszeretet.

Es van a magyar népnek egy kedvességes madármeséje, a mely oly remek bizonyítéka e nép megfigyelő tehetségének. A r a n y L á s z l ó is gyűjtötte.

A szarka nagyon derék, fedeles fészket épít; gondolta a galamb, hogy megtanulja és a szarka vállalkozott a tanításra. Szedtek hát gályát és a mint a szarka rakta, folyton azt hajtogatta.

Csak így, csak úgy!

Csak így, csak úgy!

A galamb meg folyton azt mondogatta:

Tudom, tudom!

A szarkát ez a tudákosság méregbe hozza, oda mondja a galambnak:

Ha tudod, csináld!

abba hagyja az oktatást és elrepül. És a népies tanúságtétel az, hogy azóta is tökéletlen a galamb fészke.

A »csak így, csak úgy« és a »tudom, tudom« a két madár szavának hangfestése.

És ismét előttünk van a függő'czinege művészi alkotású, sokszor csöves bejáratú fészke, mely a nyárfa gyapjából készül. Az a csízpicziségű, tarka madárpár, jó százezer ide-oda repüléssel hordja össze és szövi meg remek fészket. Hol van ez már a sarkkőri csér sivárságától!?

Hol áll pedig még ez is a forróövi fészekszővők remekléseitől!? Szövőfonók, tűzdelők, varrók, tapasztók, építők telnek ki az égimadarak sorozataiból; és a madárfészkekről — illetőleg hiányáról — szóló ismeret, a *nidológia*, vagyis fészekismeret; a fejlődés sora a puszta földtől a legmesterségesebb alkotásig terjed. Az egész pedig a természethistória szerves része.

Az embernek is megvan a maga fészke.

A földhöz ragadt szegény pór vaczkától az építéset örök szépségű remekéig terjed a sorozat. A föld méhébe vájt barlangok süppedékes talajából fakad az őseMBER hajlékának sejtelve. Ez is fészekismeret, *nidológia*; ez is szakasztott azon a jogon, mint az égimadár fészke, a természethistória szerves része.

A mi azonban, ha lehet, ezt az emberi fészekismertet még szorosabban fűzi össze a természethistória-val, ez az, hogy csupán és egyedül ennek módszerével kutathatjuk sikerrel.

A sejtnél fogva kell megragadnunk a fejlődési sorozat kezdetét, hogy a legtökéletesebb szervezetet, az embert megérthessük; a sarki csér sivár kavicsvaczkát kell ismernünk, hogy megítélhessük a Ploceidák szövött fészekremekeit, a *Talegalla* madár összekapart petrenczfészékéig is, melynek erjedéstől fűredő melege költi ki az ivadékokot.

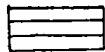

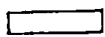

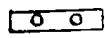

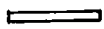

Az ősfoglalkozást űző ember enyhelyén kell kezdeni a sort, mely elvezet a házig, mely sornak ősi elemei oly világossággal hirdetik az embernek a természet alkotta viszonyoktól való függését — a mi ismét tiszta természettudomány.

Így kutatva, ezt a módszert követve érte meg az ember, hogy megszólalt ősidőknek reánk maradt hagyománya hajlék és szerszám alakjában is.

Hozzád intéztem ezeket, ki mindig egyetértettél velem — megértik mások is.

Fogadd az ajánlást jóindulattal!

A rajzokon használt jegyek magyarázata.

	tűz.		akasztórúd.
	fedve.		kerítés.
	láda.		hordó.
	hombár.		zsákok.
	ágy.		állófa.
	pad.		fejőágas.
	vizespad.		borjúczővek.
	fogas.		ágas.
	rend.		bitang karó.
	asztal.		tornácoszlop.
	kemencze.		jászol.

BEVEZETŐ.

Az írott történelmet bíró, klasszikus ókorból kiemelkedik egy nép, mely a művészet és értelem, tehát a szép és igaz terén mély nyomokat rovott az emberi nem szellemi fejlődésében. E nyomokat sem a népvándorlás egymásra torlódó, sokszorosán irtó hullámvérése, sem a középkornak nevezett nagy hanyatlás cl nem söpörhette, el nem temethette.

Ez a nép a görög nép volt.

A művészet terén reánehagyta az örökségnek márványból faragott remekeit; értelmi téren magasra fejlett szellem tanúságait. Voltak e népnek szervezett, határozott irányú, mélyre nyúló bölcsészeti iskolái, innen megállapodott értelmi rendszerei s ezeknek eltérő voltából eredt a lüktető szellemi élet, mely azután a legfényesebb elméket szülte. Ezekből nem egy eszme indult ki, a melyet csak korunk hatalmasan áramló szelleme, tudománya bírt felfogni, fejleszteni s így az emberiség közkincsévé tenni. Mondhatjuk is, hogy a legújabb kor magasan szárnyaló műveltsége, még mai

magaslatán is, át van hatva a görög szellem vívmányaitól, a melyek a művelődés egészéhez úgy viszonylának, mint az örvénynek az az alkotó része, „a melytől a fény és a zománcz ered.

Az igaznak és szépnek klasszikus kora szülte a stagirai bölcszet, az emberi tudásnak úgyszólván összforrását, Aristotelest, kinek szellemi hagyatéka átsegítette az emberiség nemesebb lelkületét a középkor sötétségén és csíráztatta korunk bámulatos haladásának előfeltételeit.

Fölfogásának mélysége és világossága, az az erő, mely hatását mind e mai napig fentartotta, onnan merítette hatalmát, hogy a természetnek összes, akkoron fölfogható tüneményeire nézve a vizsgálatot, a tapasztalati módszert alkalmazta, ugyanazt, a melyet Bacon örök időkre érvényre emelt s a mely a természetvizsgálatnak alapföltétele.

Aristoteles iskolát alapított, mely peripatetikusnak* neveztetett. Az elnevezés nem az iskola irányától, vagy Aristoteles bölcséletének valamely sarkítételétől, hanem attól a körülménytől eredt, hogy tagjai sétálgatva cseréltek eszmét; így vitatkoztak s így oktattak is. Kétséggkívül a szellemi élet nyilvánulásaiban sok függ bizonyos módoktól. Sok ember csak teljes nyugalomba helyezkedve szövi gondolatait; más ugyanezt csak a helyzet folytonos változtatása közben teheti; a mozgás pattantja ki nála az eszmét: ez a peripatetikus.

* περιπατέω = járkálni, járkálva vitatkozni.

Magam is a peripatetikus iskolához tartozom; nemcsak azért, mert a tapasztalati módszernek vagyok híve, hanem azért, mert a Lykeion oszlopcsarnoka helyett édes hazánk vidékeit járom, hogy szemléljem mindazt, a mit ez a gyönyörű föld szépet, hozzá magyart nyújt. Szemléljem, vizsgáljam, hogy kivonhassam a tanúságot.

Akadtt nekem a peripatetikus mesterségben egykoron társam is, S a l a m o n F e r e n c z, kivel sétálgatva sokszor az összetűzésig vitakoztam. Nézeteink sokban merőben elütöttek; de egy arany igazságban mégis talákoztunk, abban, hogy mindaz, a mi az embert viszonyai szerint illeti, a maga valósága szerint csupán a természettudományi módszerrel állapítható meg. S a l a m o n F e r e n c z ettől oly erősen át volt hatva, hogy komolyan állította, ha ő a történetírásban valami állandót alkotott, úgy ezt annak a körülménynek köszöni, hogy volt kor, a melyben mathezissel és természettudománnyal foglalkozott; ez fegyelmezte eszét, ez ösztökélte, hogy ne a fölszint, hanem a lényegét, a jelenségek eredetét kutassa a történeti események rendén is.

Ez tökéletesen helyes is. Az ember, mint szervezet és mindaz, a mit az »emberivel« fejezünk ki, fejlődés eredménye. A megértés föltétele nem a kifejlődés magaslatán való kitolástól, hanem attól függ, hogy a fejlődés kiindulását és haladását megragadni iparkodunk. Az az értelmi magaslat, a. melyet a művelt ember elért, mértékében abban az arányban növekedett, a melyben az ember szervezetét és szellemi élete nyilvánulásait fölismerte — tapasztalta.

Valójában, a midőn az ember a mikroszkópba néz s tanulmány tárgyává teszi a sejtet és osztódását, önmagát keresi; az első kezdetleges életjelt önmagával viszonyítja; a midőn a teleszkópot a csillagos égnek szegezi: önmagát, világát keresi; a midőn a csillag spektrumát fölfogja, saját létének föltételeivel viszonyítja az eredményt.

Az eredmény föltétele mindig a természettudományi módszer, melynek két sarka a tapasztalás és az összehasonlítás pontos alkalmazása.

Így kétségekívül áll az is, hogy az ember hajléka magával az emberrel fejlődött s valamint. magára az emberre alakító hatással volt a természeti viszonyok összessége, ugyanez nyomta rá bélyegét hajlékára' is. Ez a hatás az utóbbinak kezdetleges formáin ma is fölismerhető.

Ezzel megtaláltam a csapást, a melyen haladnom kell, hogy kifejthessem a magyarság hajlékát, a melyben ősfoglalkozását űzte, folytatta s a melyet a mozgó állapotból a megtelepedésre alkalmas formáig fejlesztett.

I. A MAGYARSÁG HÁZA.

Első ágazat.

A legifjabb tudományszakok — vannak ilyenek is — közül való az ethnografia, mely a népek jellemző sajátságait iparkodik megismerni, összehasonlítani s ezen az úton némely tanúságokhoz jutni.. Van e szaknak tárgyi és ethikai ágazata és nem is egy mellékágazata; ezek között a legifjabbak egyike az, a melyet a németiség »Hausforschung« névvel jelöl. Ez, magyarra fordítva kissé rendőri ízű eredményt adna, a mennyiben t. i. »házkutatás« volna.

Még a házvizsgálat sem sokkal kellemesebb hangzású, de talán mégis csak azoknak a fülében, a kik kort értek.....

Legyen a Hausforschung akár házbúvárlat; a dolog elvégre, nem az elnevezésen, hanem a módszeren fordul meg és bizonyos, hogy ez az ágazat meglehetősen ott áll ma, a hol állott a szervezetekről szóló tudomány Schwann és Schleiden előtt, mielőtt t. i. bebizonyosodott, hogy a legtökéletesebb szervezet, végső részeire bontva, tulajdonképen sejtek halmaza

és hogy csak ezen az alapon fogható föl helyesen. Az a tény, hogy az embert már Aristoteles is a leg-tökéletesebb állatnak tartotta, nem gátolhatta meg, hogy a szervezet alkotása a legbadarabb föltevések tárgya ne lehessen. Az az óriási haladás, a mely a biológia terén bekövetkezett, a végső következtetésben a sejt fölismerésétől vette eredetét.

Hogyha már most a dívó házbúvárlatot lém-ege szerint vesszük, azt kell tapasztalnunk, hogy, noha összehasonlító alapon halad, nem a sejten, vagyis a megállapítható legegyszerűbb alakon, hanem oly formákon kezdi, a melyek hosszú, századokra terjedő fejlődés eredményei, melyekről — ha nem egyéb — ív közlekedés, mely elvégre mindig megvolt és csak a fokban különbözött, rég letörölte a rögzíthető jellemvonást. .

Az csakugyan kétségtelen, hogy az emberi hajlék eredetének kutatását nem kezdhethjük a góth stílú székes egyházon, a magyarét a budai váron; a természettudomány módszere világosan a sejt megállapítására utasít s ekkor a kérdés az: melyik legyen az a sejt?

Azonban, mielőtt hogy a magyarság házának leg-kezdetlegesebb, mondhatni sejtszerű alakjához kalauzolásom el a t. olvasót, bár futó pillantást kell vetnem arra a megállapodásra, a melyre a speczitikus német »Hausforschung« a magyarság háza tekintetében jutott, s a mely — sajnálattal mondom — ezred éves kiállításunknak ú. n. ethnografiai falujára van alapítva.

A legtörekvőbb német kutató* azt állapította meg, hogy valamennyi bemutatott magyar ház, alaprajza szerint »felnémet« — oberdeutsch — és ettől még az építő anyag szerint, sem különbözik. Ez az eredmény igaz; de csak a bemutatott házakra illik, a melyek össze voltak válogatva, a kiállítás anyagával fölépítve. De a miért így és ennélfogva felnémetek voltak, abból nem következik, hogy a magyarságnak saját háza nincsen.

Mert van! És én ennek bebizonyítására az egyedül helyes, természettudományi módszer alkalmazásával, nyugodt lélekkel vállalkozom.

Mindenekelőtt megmondom, hogy a magyar ház .sejtje felé Retzius** kitűnő könyve vezetett, melyet a finnekről irt. Retzius leírását adja a »kotá« nevű, vékony rudakból vagy hasábokból alkotott, kúpalakú kunyhónak, melyben keresztrudon és horgon fűles üst függ. Hogy ez ősi alkotmány, ezt a finnek példabeszéde tanúsítja, mely így szól:

A vadászat első ösztönző szere a has volt,
Az első fazék az üst —
Az első ház a kotá volt.

Ez a kota szakasztott mássa némely magyar, nád-ból való pásztor kunyhónak; a finn ház mellett még meg van tűrve és épen abban a viszonyban áll a házhoz, mint a magyarságé az újkori, már nyerges

* Bimcker: Das ethnographische Dorf der ung. Millenniums-Ausstellung in Budapest. Mitth. der Aththrop. Ges. in Wien. Bd. XXVII. 1897.

** Retzius, Gustaf: »Finnland etc.« Berlin, Reirner 1885.

fedelű kunyhóhoz, mely mellett a csúcsos nádkunyhó szintén még tűrve van.

A finn ház tehát fejlemény, elődje a kotá; így a magyar fedeles pásztorkunyhó is fejlemény, elődje a kontyos kunyhó. A természettudomány módszere így világosan arra utasít, hogy nem a magasra fejlett alakok összehasonlításából, hanem aiezek mellett fennmaradt egyszerű, nyilván őseredetű alakokból indulva fejtsük meg a bonyolódókat, melyek százados fejlődés eredményei.

Nyilvánvaló tehát az is, hogy a magyar ház sejtformáját nem városokban, sem falvakban, hanem ott kell keresni, a hol a nemzet ősfoglalkozásait űzte és űzi ma is; azokon a területeken, a melyekbe az eke nyomán haladó, mindent átalakító fejlődés még nem bírt hatalomhoz jutni; sőt a melyeket a múlt történeti menete is érintetlenül hagyott.

A nagy vizek mellékének még érintetlen részein kell a halászság, a nagy legelő területeken, különösen a szikeseken, kell a pásztorság kunyhóit, ezekben a magyar ház eredetét kutatni. És az ott is van.

Teljesen számon kívül kell hagynunk a rövid időre szolgáló tákolmányokat. Azt a legegyszerűbb formát kell fölkeresnünk, mely noha mozgó, mégis tartósabb megtelepedésre szolgál és határozott alakot ölt, mely a fejlődés során követhető.

Ilyen a Kun-Szt.-Miklós táján még terjedő, részben szikes legelőin az *enyhely*, melynek legősibb formája kétségkívül a 8—10 nádkéből alkotott (1. kép). Ez részben még ugyanezen a területen indul fejlődésnek,

s az első fokon fűzvesszőből szőtt táblából (fal, 2. kép), a második fokon és legújabbán már deszkából készül (3. kép).

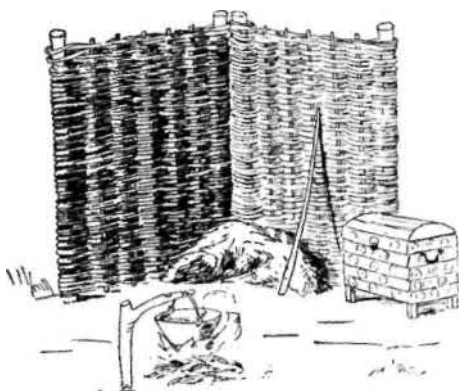
Ez az alkotmány úgyszólván magamagát magyarázza. Egy sarok az, mely arra szolgál, hogy a pásztoremlernek szél és napheve ellen *enyhet* biztosítson és védje meg tüzének csendes égését is.

1. kép. Az enyhely, nádkévékből.

Az egésznek alaprajza (4. kép) egy sarkot tüntet föl, melynek egyik ága végén a láda áll; a zúggal szemben van leverve a szolgafa, rajta a bogrács, együtt a tűzhely; magában a zúgban-hever a bunda, minta pásztoremler ágya. A ládában van az eleség — kenyér, szalonna, tarhonya, hagyma, a só, a paprika és a pásztoremler szerszáma.

Az enyhely árnyában van a vizes edény — csörgőkorsó, vagy csobolyó — gödre, hogy az ital hűvösen maradjon; van ásó, hogy nagy szél idején földeléssel lehessen megszilárdítani; van balta is. Az egész kis alkotmány egy szoba fedetlen sarka, ládával, ággal és tűzhellyel. Mihelyt azonban a nyáj, vagy a gulya estére az enyhely tájára vonul és elpihen, az enyhely

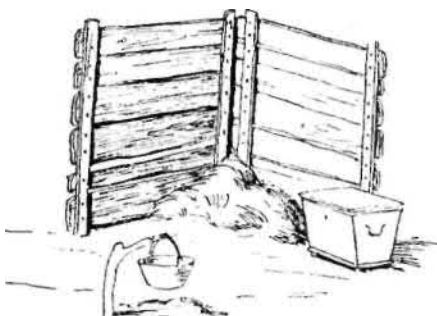

2. kép. Szövött enyhely.

környezete háztáj, udvar színét is ölti. Betér a pásztor, vaczkot készít az ebe. Kigyúl a tűz s megnyílik a *szekrény* — mert ez a pásztorneve — járja a főzés. A magyaros étel illata messze terjed, kicsalja az ebet s a bojtár gyerek is közelebb húzódik.

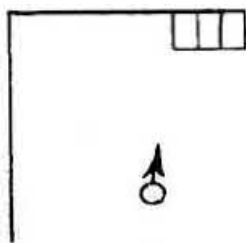
Semmi kétség, hogy az enyhely és élete úgyszólván csirájában mutatja a magyarság házát és háztartását és egyszersmind annak a két hatalomnak legegy-

szerűbb képét, mely egyesített t. i. a nyelv és a tűzhasználat. Az utóbbira ezentúl szorosan kell ügyelnünk, mert igen jellemző szerepet játszik.

3. kép. Palánk enyhely.

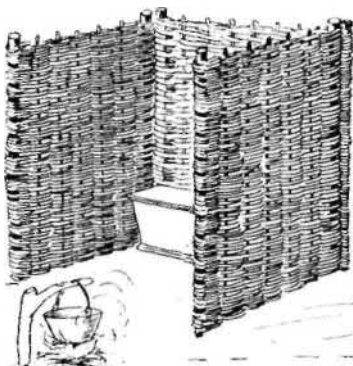
Úgy, a mint a megszállott területen a legelő ki van használva, a pásztorember szekeret kerít, felrakja szek-

4. kép. Az enyhely alaprajza.

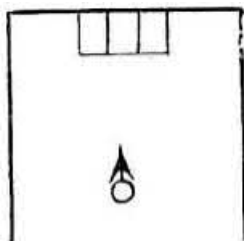
rényét s az enyhety alkotórészeit, tovavonul, hogy alkalmas, helyen üssön tanyát. Ez a harmadik elem: az ősi nomádélet maradványa, mely nagy figyelmet kér és érdemel.

Azok között a helyek között, a hol az ősi gazdálkodási mód, így a pásztorság is legjobban meg-

5. kép. Enyhely, két zuggal.

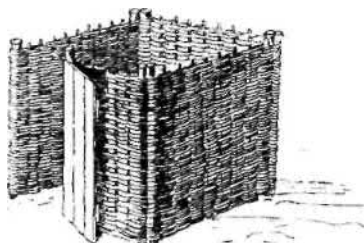
maradt, Peszér-Adacs roppant területe magyar földön talán első helyen áll. A Kunsággal szomszédos.

0. kép. A két zugos enyhely alaprajza.

Itt indul az enyhely fejlődésnek; *cserény* nevet öltve, mind szövevényesebbé válik, mind állandóbb lesz a nélkül, hogy a helyváltoztatásról lemondana.

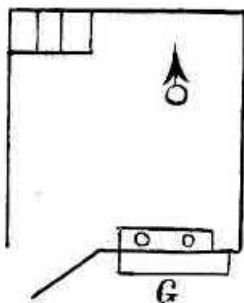
Peszér-Adacs környékének 1898-ban még 42 cserénye állott fenn, mely azonban már különböző fokozatot mutatott. Ez a terület legélénkebben emlékeztet

7. kép. Zárt cserény.

azokra a geológiai rétegekre, a melyek telve vannak ú. n. átmeneti alakokkal.

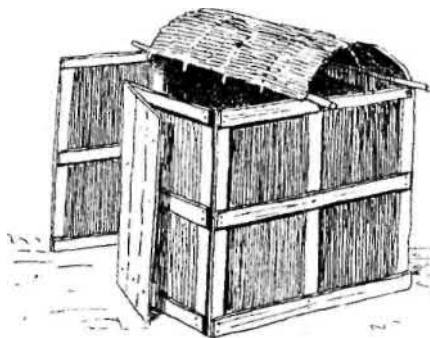
A kunsági enyhelyhez legközelebb álló alak, sző-

8. kép. A zárt cserény alaprajza.

vött vesszőfalakból alkotva, már kézugos (5. kép), elől nyílt és fedetlen. Ennek tehát már két szárnya és hátulsó fala van, mely utóbbi mellé van a szekrény állítva. A tűz vagy még kihelyezve, vagy néhol már

az oldalszárnyak védelmébe van vonva, a mint azt az alaprajz ábrázolja (6. kép). Az élet, mely c körül az alkotmány körül, a nap és illetőleg az éj szaka szerint folyik, úgy a berendezés is egészen megfelel az enyhelyének; de az e formához tartozó jószág tömegesebb, s az ú. n. dörgölődő-fák a jószág pihenő helyén-

9. kép. Félig fedett, zárt cserény.

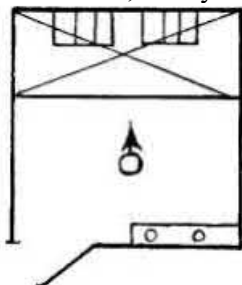
nagyobb számmal vannak; szóval, az egész érezhetően rangosabb.

Ismét egy fokkal magasabb fejlődésű ugyan e területen a szövött falú, immár zárt cserény (7. kép), melynek berendezését az alaprajz (8. kép) tünteti föl.

Itt már megvan az ajtó, a tűz bevonul. Az ajtós fal mellett, belül, a vizespad kantával; kívül az alacsony gúnyapad, nappal a bunda helye, hol a számadó pásztor — a cserény feje — nap közben is megpihen. A tűzzel ellenkező zugban a szekrény. Ennél az alaknál már megjelenik a cserénykarózat, mely kar-

vastagságú, mellmagasságú. Ezeket a karókat kettesével verik az egyes falak mentén és belső oldalán a földbe s ezekhez van kötözve a cserény falazata, melynek sarkai is, felül, sodrott bikacsökkel vannak kötözve.

A cserénynek ez az alakzata mind a peszér-adacsi részen, mind Jakabszállás csodálatos, homokbuczkás, hatalmas boróka bokrokkal rakott s egészben sivár területén, de alább Szeged felé és Kecskemét táján is sajátos fejlődést tanúsít, mely a következő.

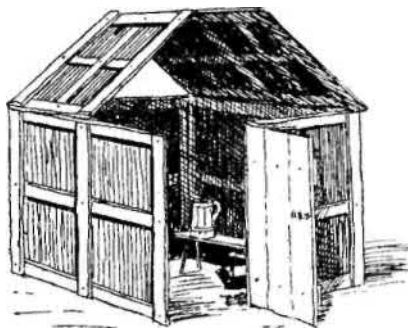
10. kúp. A félig fedett cserény alaprajza.

Úgy, a mint a közlekedés tökéletesedésével kisebb helyeken is faraktárak keletkeztek, a lécz és deszka kapható volt és olcsó lett, a sok munkába kerülő szövött falazatot felváltotta a léczkeretek közé fogott nádfalazat, a mint ezt a 9. kép világosan ábrázolja.

Ez a keretes állítási mód az egy igazi enyhely kivételével, valamennyi bemutatott alakon is előfordul, tehát az 5. és 7. alakon is; de itt a peszér-adacsi és jakabszállási (9.) alakon egy új rész támad, t. i. az egészben teknő alakú, rudas és bordás és gyékénnyel bevont fedél, mely a cserény belsejét már

világosan két részre osztja, a mint ezt az alaprajz (10. kép) világossá is teszi.

A tűz a fedetlen rész közepébe kerül; a fedél alatt két láda vagy szekrény is van s akad még egy-egy, valamely rangosabb bojtár vagyonát rejtő is. A fedett rész falazatán függ a kalántartó, a szalonnás iszák, néha már tenyérnyi tükör is, szóval ez a rész lakályos szint ölt, így a cserénynek szobafele, holott a fedetlen

11. kép. Csorba fedelű cserény.

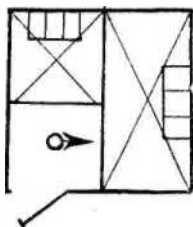
a szolgálával, tüzelő helyyel és tüzelő készlettel, vizespaddal inkább konyhafélnek felel meg.

A számadó itt már a fedett félben üti fel éjjelre vaczkát, szóval a házszerű beosztásra való törekvés érezhetően megnyilatkozik s különösen a fedél fejlődésében jelenkezik.

A peszér-adacsi rész legérdekesebb alakzatai közül való a csorba fedelű cserény (11. kép), mely keretes nádfalazatból készülve, a teknőalakú gyékényfedél

helyett, már a nyerges fedélre emlékeztető táblákból alkotott, de a tűz miatt csorba fedelet mutat. A tűz itt a fedetlen részen van. A berendezés szekrényekkel, ládákkal, vizespaddal s egyéb czókmókkal már szobára emlékeztet, zuga van a szerszámnak, a kolompnak, fölös botnak stb. stb.

Ebbe a sorozatba tartozik a félig fedett, de már deszkából való cserény (13. kép), mely különben a 9. képnek szakasztott mássa, a szövött falú öreg cserény mellett, például a kecskeméti Matkó pusztán, talál -

12. kép. A csorbafedelű cserény alaprajza.

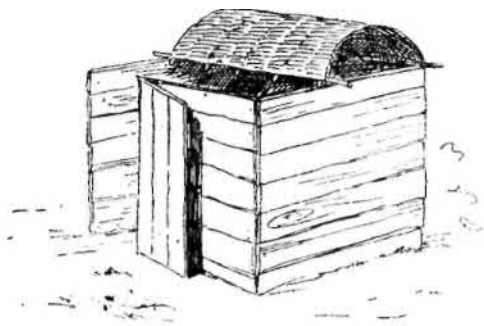
ható, a mely formáról bizonyos, hogy 1848. után keletkezett. Végre a mozgó, már zsindelyezett, ablakos kunyhó Dorozsma táján, melyből a tűz ki van költöztetve s külön tűzhelybe foglalva, nélkülözhetővé teszi az ősi szolgafát. Ez az alakzat a legújabb időből való s a fejlődés megrekedésének tekintendő; nem is tisztán pásztor, hanem ki-kiszálló földművelő gazda tanyázó helye.

A pásztorcserénynek a szövött, zárt alakzathoz (7. kép) való további fejlődése rendkívül érdekes és igen tanúságos. A fejlődés fokozása ott következik be, a

hol a baromtenyésztés igen nagy arányokat öltött, sokszorosan a lótenyésztéssel kapcsolatos, a pásztorság feje nem annyira cseléd, mint inkább szakértő, felelős vállalkozó, kinek magának is vagyona van, ki bojtárok gazdája, sőt mint a pásztornóta mondja:

»Hat bojtárnak vagyok fejedelme,
Úgy is hínak: gazdánk ű kigyelme.«

Egyes ilyen pásztorfejedelem kezére ezrekig menő jószág volt bízva s ehhez alakult a cserény és élete.

13. kép. Félig fedett deszkacserény.

Jól esik lelkenek, hogy az utolsó szövött, teljes öreg cserényt még megvizsgálhattam.

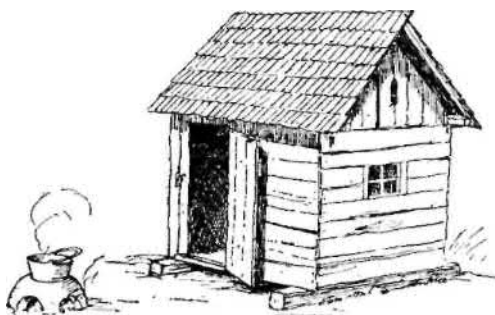
A cserénynek ez a fejlődési foka alapján véve az ősi enyhelynek (2.. kép) a belőle fejlődött zárt cserény szövött alakjával (7. kép) való összekapcsolása, a mikor az enyhely rész, de csak néhol — Bugacz-Monostor — szárnyék, pontosabban lószárnyék elnevezést ölt és arra való, hogy a cserény

gazdaságához tartozó igás lovaknak fedetlen enyhelyet nyújtson.

De ismerkedjünk meg előbb az öreg pásztorcserény bugacz-monostori formájával és alaprajzával.

A teljes cserény (15. kép) tehát a cserényből és lószárnyékból áll; a cserény fűzfavesszőből szövött, sarkait bikacsék köti össze; ez alkotja az ajtópántot is.

Kössük a további magyarázatot az alaprajzhoz

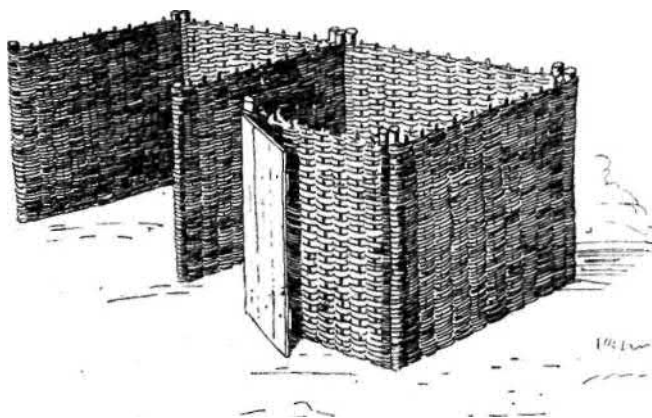

14. kép. Mozgó kunyhó.

(16. kép), hol T a kétkerekű taliga, tulajdonképen kétkerekű éléskamara, Sz a lószárnyék a jászollal és N nyeregpaddal; S a cserény belsejében egy deszkából összerótt háromszög, mely a sarkot befedi és *sátor* nevet visel, hol a számadó ládája áll, egyáltalában a becsesebb holmi helye. A sátorral ellenkező zug felé van a tűzhely a letűzött szolgafával, az ajtó soron, belül, a vizespad, kívül G a gúnypad.

A cserény mögött — a szegedi részeken — le volt verve a bitó vagy bitangkaró, a bitang jószág megkötésére; de a betyárvilág idejében a betyár lova is ahhoz kötve várta gazdáját, ki ismét a cserényben mulatozva várta az estét, hogy »hajtani« indulhasson.

A cserény ajtajával szemben és közelebb 3—4 borjúczövek, mely arra való, hogy fejés idejére a

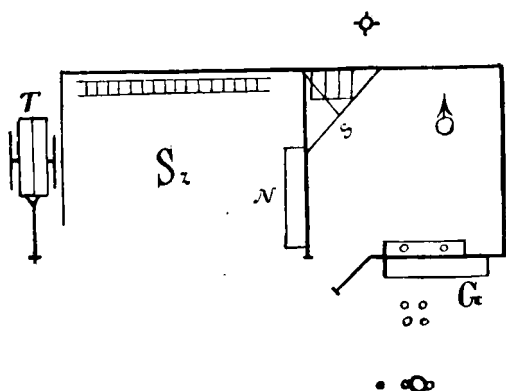

15. kép. Szővött, öreg cserény.

szopós borjút hozzá lehessen kötni. Az ajtótól 20—25 lépésnyire le volt ásva az ágas *állófa*, mellette a fejő-ágas. Az előbbinek rendeltetése némely helyen már elhomályosodott, de megfejthető; az utóbbiét maga az elnevezés magyarázza.

Az állófa rövid magyarázata ím ez: A bugacz-monostori forma hatalmas; öt méterig hosszú, hántott, csonka ágas nyárfa, mely leásva az ember terhét

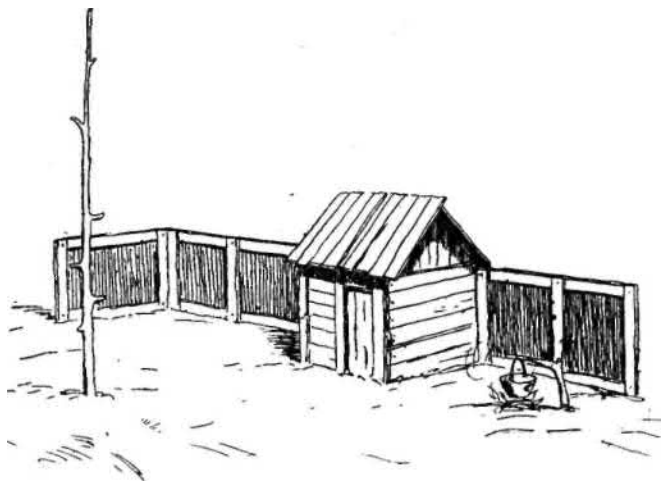
könnyen elbírja, ezzel rokon az Ecseg puszta *messzelátója* vagy *gólyája*, melynek rendeltetése az volt, hogy a számadó a tetejére hágva belásson a rétbe, a hová a gulya bejárt; egészen azonos ezzel a Biharban terjedő Orosi puszta egykori *őrfája*, a mely épen úgy, mint az Ecseg gólyája, a rétség lecsapolásával eltűnt s már csak koros pásztorok emlékezetében él. E három formától elüt a Szeged táján, de egyebü

16. kép. A szövött, öreg cserény alaprajza.

is dívó, vékony és ágak nélkül való állófa, melynek csúcán meghagyják — ha bokros — az ágazatot, ha nincs, kötnek reá ilyet, ennek neve csóva. Ebbe a sorba tartozik a komáromi őshalászok őrfája is, mely döntő világot látszik vetni e fák rendeltetésére, azonfelül, hogy t. i. a rétségek táján mint messzelátók szolgáltak. A halászőrfá, mihelyt felállítottatott, időleges jogszerzés jele volt; mihelyt a halász az őrfát letette,

más vethette ki azon a helyen a hálóját; a csóva mindenkor foglалás, illetőleg tilalom jele volt s az ma is, és a pásztorkodásban olyan helyeken dívik, a hol rétség nem volt, tehát messzelátóra nem volt szükség; az ágas állófát és a gólyát a bihari őrfá csatolja a

18. kép. Peszér-Adics teljes cserénye.

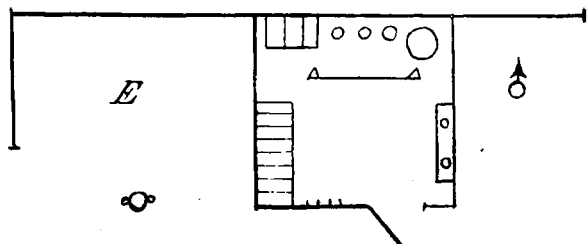
halászság őrfájához és a csóváshoz is; a külön használatot a rétség teremtette meg.

Ezek a messze látható fák tehát alkalmasint az időleges jogszerzés jelei voltak abban az időben, a mikor a legelőterületek és rétségek még teljesen szabadok voltak, földtulajdon nem vala, a pásztor pedig vándorolva legeltetett.

Hogy a cserény jelentősége a magyar ház kérdé-

seben teljesen kidomborítható legyen, vessünk egy pillantást annak életére, a mint az oly érdekesen bontakozik ki (17. kép).

Képünkre vetett egyetlen pillantás nyomban meggyőz arról, hogy itt kevésbé pásztorhajlékról, mint inkább háztájrról és a magyarságnak még mozgó, elköltöztethető, fedetlen házáról van szó. A pásztor már nemcsak, hogy betér a cserénybe, hanem ott állandóan tartózkodó embere van, ki a gazdaságot viszi s a *lakos* nevet viseli. A taliga itt már éléskamara,

10. kép. A pecszi-adacsi teljes cserény alaprajza, E. = enyhely.

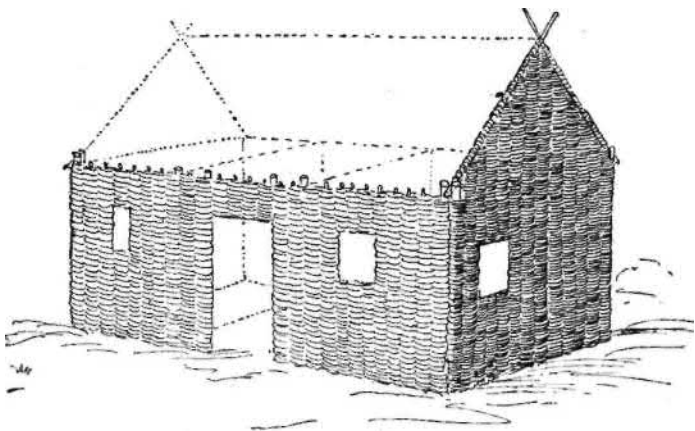
a lószárnyék istálló jelentőséget ölt. Folyik a tejgazdaság, a majorság tenyésztés, van kutya, macska, sertés.

Az egész alkotmányt földél alá képzelve, már előttünk állhatna a magyar pórság, zsellérség szegényes háza; ám odáig még ütünk van. De mielőtt hogy erre indulnánk, még érinteni kell, hogy ilyen cserénynek a feje a számadó, van alatta 3—6 bojtár és a lakos.

A szervezés patriarchális és rendkívül szigorú; asszonynak és szeszes itálnak héten át híre sincsen.

Minden jel arra utal, hogy őseredetű és ős fejlődési foglalkozással van dolgunk.

És most induljunk tovább. Az eddig letárgyalt cserénynek még mindig csak egy elzárható része van, mely lakóhely és konyha is; a kérdés az, hogyan fejlődhetett a parasztház három szerves része, t. i. a lakószoba, a konyha és az éléskamara? A kérdés

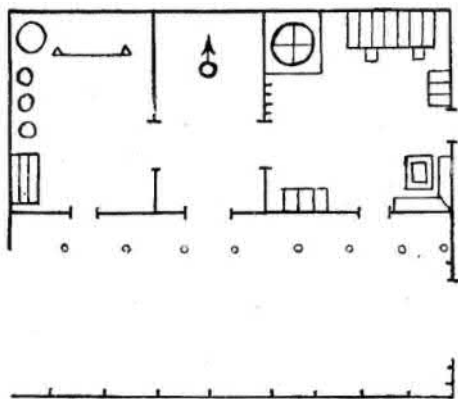
20. kép. A háromosztatú magyar ház váza.

lényege pedig az, hogy merre felé bővült a cserény? Mert mihelyt ez a kérdés el van döntve, a többi minden erőszak nélkül megállapítható.

Oly cserény alakot kellett tehát keresni, a mely a fejlődési irányra talán világot vethetett és a peszér-adacsi részen csakugyan akadt ilyen. Ez is az enyhelynek (1. kép) és a zárt cserénynek (7. kép) egyesülése és ismét a tűz az, a mely az irányt jelöli.

A 18. képen világosan látható, hogy itt a zárt cserénynek megfelelő rész már deszkából való fedeles kunyhó-alakot ölt; eredetét azonban világosan bizonyítja az *enyhely* rész; — *ezt* a nevet viseli, tehát már nem szárnyék. A taliga mint eleségkamra eltűnt; az állófa azonban megmaradt.

Ám a kunyhó fedelet kapott és bezárult, tehát

21. A háromosztatú magyar ház alaprajza

szükségképen ki kellett költöztetni a tüzet, a mint azt a 18. képen látjuk is. A tűz külön védőfalat kapván, készen volt az új enyhely s a míg a régi a borjazó, vagy beteg jószágot védi, az új a pásztornépség tanyájává alakul.

És ha a zárt cserénybe, immár kunyhóba, pillantunk, azt tapasztaljuk, hogy (1. 19. kép) éléskamrává, de lakórészzé is alakult: ott a szekrény, a zsák, a

hordó, a függő rúd; de a vizespad és a számadó ágya — inkább bundás vaczka — is. Ez az alkotmány már nem mozgó; a taliga tehát eltűnt, tartalma fedél alá került. A kunyhó fedelestül alapjában véve már nem is egyéb kerék nélkül való éléskamaránál, mely, mihelyt kereket kap, ismét csak a nomád állapotbeli taliga vagy kerekesszekrény.

Nyilvánvaló, hogy a tűz alkotta új enyhelyből alakult a konyha; és úgy, a mint az állandó megtelepedéssel felszaporodott a háztartással járó czókmók, kiszorult vele a kamarából a gazda vaczkostúl és ekkor nem maradt egyéb hátra, mint zárt cserényt ragasztani az új enyhelyhez, a midőn megalakult a háromosztatú magyar ház (20. kép). A cserény egykori sátoros zuga nem fogadhatta be többé a védeni való és érdemes ingóságot, előállott a fedél szükségése.

De az' állandóság más szükségeket is éreztetett. A fedéllel járó kényelmet megszokva, a gazda kitekintőt vágott a szövött fal oldalába, hogy ki-ki tekinthessen az udvarra, melyet, ha szomszéd akadt, elkerített, s a mely nem a ház mögött, hanem hosszában terjedt épen úgy, mint a cserény gazdasága is kívánta volt.

Ebből a viszonyból még több is következik, a mint az a háromosztatú ház alaprajzából ki fog világítani.

A jegyek magyarázatára szolgáló sorozatra támaszkodva, a háromosztatú magyar háznak- alaprajza (21. kép) ezekre oktat:

A végén van a kamara a függő rúddal, hordóval, zsákokkal és hombárral, középen a konyha a tűz-

hellyel, előrefelé a lakószoba, balra az ajtótól a boglyakemeneze, jobbra a láda; a két ablak alkotta sarokban van az asztal és a pad, ezzel szemben az ágy, az útfelőli fal hosszában a gúnyás szekrény. Az udvar hosszában futó soron van a szoba ablaka — néha kettő — a konyha ajtaja, az éléskamra ablaka, ezek kitekintenek az oszlopos tomáczra, mely lehetővé teszi, hogy esős időben száraz helyen folyhasson a háztartás dolga s az udvar is, a hol a majorság, a jószág fordul meg, a gazda szeme előtt maradjon: tehát szakasztott az az érdek, a mely a cserénynél is szembezőkött, a hol az alkotmány hosszában mozgott minden, a mi becses volt.*

Az utcának az igazi régi magyar ház - tűnedezve ugyan, de még ma is — mindenha *csak egy ablak jutott* és ez a háromosztatú magyar háznak legjellemzőbb jegye.

A mai nyeregtetőről tudatosan nem szólok, mert annak megfejtése későbbben következik; de szólnom kell az építésről, egyenesen annak ellenében, a mit a német kutatás megállapíthatni gondolt, t. i. hogy anyag szerint egy, és nem különbözik a felnémettől.

Mi, a kik galambősz fejjel és hófehér szakállal értük meg a mai kort, mely mindent rombol és temet, a mi ősi volt, mely mindent átalakít, még pedig bizonyos típusok szerint, a melyeket »vasútmentieknek« lehet nevezni: mi jól emlékszünk még azokra az

* V. o. Hellwald: »Haus und Hof.« Leipzig, 1888. p. 444., a mit a magyar falu benyomásáról mond, mely a magyarság nomád és harczias ősiségére vall.

építésmódokra, a melyek még a vályogot is megelőzték.

A legtörzsökösebbnek vehető magyarság házának váza mereglyék közé szövött fűz vesszőből való volt; a sarkokat erős husángok támasztották, s a midőn a váz megvolt, összeállott a család, a rokonság-szomszédság, rakásra hordta a jóféle ragadós sarat, megvegyítette polyvával, s egyesült erővel jól megtiporta; azután nekiállott a tapasztok hada, kik tapasztottak, simítottak. Mire az egész megszáradt, szilárd alkotmányt adott, melyet a gazdasszony sikárfüből készült meszelővei bemeszelt.

Ettől az átmenet a patics felé történt. A ház váza, különösen a sarok, ajtó, ablak kerete már kinagyolt gerendából készült, a közöket hasított husángokkal töltötték ki s ekkor következett a polyvás, tiprott sárral való tapasztás.

Csak azután következett a vályog; a vertfalú ház csak a deszka és talicska idejében; és még ezektől is mily messze maradt az az építés, a melyet ezredéves kiállításunkon alkalmaztak jóhiszemű »Hausforscherek« nagy veszedelmére.

Egyike a legeredetibb és analógiáinál fogva legkedvesebb építési módoknak, mely például a Hajdúságban még él, a *fecske* rakás, melyet 22. képünk ábrázol.

Az elnevezés a füsti fecske, a magyar földművelő házának leghívebb és legkedvesebb barátja fészkére vonatkozik és rendkívül találó. Tudjuk, hogy ez a kedves madár is nyílt öblű fészket jól meggyúrt sár-

gömböcskékből tapasztja össze, közbe-közbe egy-egy fűszálat beszöve, hogy az alkotmányt megszilárdítsa; azon módon magyarságunk is. Összehordja a sarat, meghinti szalmával; ekkor nekiáll a ház népe, rokonság, komaság, szomszédság a maga lábával — de belé-szabadítva a lovakat is, megtiporja a masszát s ekkor előállanak a villások, felkapdosva egy villányi sarat, akár csak a füsti fecske egy csipetnyit a csőrével, kezdik rakni a falat, néha karók szerint igazodva, néha a nélkül is, és mikor már a fal növekszik villával, gereblyével »megfésülik«; közbe-közbe abba is hagyják, hogy a rakott rész »megüledhessék« és szikkadjon — azután folytatják. Erre szépen kívágyák az ablakot, az ajtót, ellátják félfával, szemöldökfával, kerettel s végre finomra tiprott polyvás . sárral meg-tapasztják és simítják a falazatot.

Ez az az igazi népies, a házbúvárlat tekintetében oly fontos építkezési módoknak egyike, mely akár családi ünnep számba megyen, a mint képünk is tanúsítja.

Ezzel a magyarság házának keletkezését az enyhelytől, mely egyetlen sarkot, illetőleg zugot alkotva, a sorozaton végig megtartja jellemző alakját, kimutattam volna; és ha ellenvetéssel találkozánk — a mire el is vagyok készülve — én csak annak az érvelésnek fognék engedni, a mely a természettudományi módszer szigorú alkalmazásával, mást bizonyítana.

A magyarságnak ez a háza szigorúan hozzásimul a nemzet történelmének menetéhez, melynek legősibb része törzsökös elemének nomád voltát vallja jellem-

zőnek, hogy későbbben a megtelepedés állapotába jusson. Tiszta és világos az is, hogy a hajlék képződése szorosan kötve van azokhoz a természeti viszonyokhoz, a melyeket a nemzet Magyarország földjén, mint hajlamainak leginkább megfelelőket kiválasztott, hogy megszállhassa és ősfoglalkozásait folytathassa az alkalmas területeken: a halászság a rétséget, a nagy vizeket és a folyók egybeszakadását; a nomád állattenyésztő a roppant legelő területeket; mindkettő reáutal azokra a tájakra, a honnan a magyarság mai helyére jött.

Van egy homályosnak látszó pont, a melyre világot vetni tartozom s ez az, hogy ott, a hol szerintem a magyarság háza az enyhelytől kezdve fejlődött, tatárjárás, törökdúlás mindent letarolt s a pusztá helyekre idegen, gyülevész népek is telepedtek.

Ez látszólag megzavarja a folytonosságot, a mely a szakadatlan fejlődési menet erős föltétele — de itt épen csak látszólag. A rabló hadjáratok dúlása csak ott gázolt keresztül, a hol a megtelepedés vagyont halmozott össze: a földnépe kitér, vissza tud vonulni kivált oly területeken, a hol épen csak ő élhet meg.

Az az ősmagyarság is kitért, visszahúzódott a szikek világába, a rétség megközelíthetlenségébe és, magyarán szólva, kivárta a veszedelem elmúltát.

Az erre szolgáló kényszerítő bizonyítékot az szolgáltatja, hogy a feldúlt helyekre letelepedett gyülevész népség a rejtekeit elhagyó magyarság nyomása alatt teljesen megmagyarosodott.

És különben is lehetetlen föltenni, hogy egy kifejlődött tulajdonságokkal bíró, nyelv szerint árván álló

nemzet, mely a legsúlyosabb viszonyok között egy ezredév óta meg bírt állani a birtokba vett földön, még hajlék dolgában is reászorult volna a kölcsönvételre; — talán inkább adott. A szik és a pusztá minék kérne a hegytől kölcsönt?

Ám ez a magyarság házának csupán egyik ágazata, az, a mely itt, a megszállott földön, ennek viszonyaiból fejlődött. A másiknak kifejtése ezután következik.

II. A MAGYARSÁG HÁZA.

Második ágazat.

A magyarság házának első ágazata az eddig előadottak szerint, a kévékből való és zugot vagy sarkot alkotó enyhelytől, a hármass tagozatú, hosszában tornácós házhoz vezet.

Abból a tételtől indulva, hogy az ember a természet fejleménye s így mindaz, a mi vele szerves kapcsolatban van, élete folyására nézve lényeges hatással van, szintén vele fejlődött, alakult és sokszorosán át is alakult: nagyon természetes, hogy ide tartozik az ember hajléka is.

Eddigi kutatásaim alapján már most is ki merem mondani, hogy az első ágazatban kifejtett egész sorozat, itt, a magyaroktól elfoglalt földön, annak természeti viszonyaiból folyva' alakult, kiindulva a szükségből, a mint az itt jelentkezett és hozzáidomítva a magyarság ősfoglalkozásaihoz, nevezetesen a halászat-hoz és a nagymértékű állattenyésztéssel kapcsolatos pásztorélethez.

Ez a felfogás legott fölveti azt a kérdést: mi lehetett a magyarságnak hajléka, mielőtt hogy mai hazáját elfoglalta? — és van-e ennek a történetelőtti hajléknak nyoma? — ha igen, mi az?

Az első ágazatban útbaigazítóm az a viszony volt, a melyben a finn kotá, mint ősi hajlék, a kifejlődött finn házhoz áll, a miből következett, hogy a magyar-

23. kép. A finn kota.

ság házának eredetét és ősi alakzatait, nem a mai házak fejlődött és sokszorosán átvett formáiban, hanem a mellékformákban kell keresnem.

A finnek kotája azonban más tekintetben is ajánlkozott kalauzul, mert alak szerint hasonlatos volt némely magyar nádkunyhóval, elterjedés szerint pedig Finnországon kívül, nyugöt felé a lappokig, kelet felé

az osztjákokig található; megvan a csuvaszoknál és mordvinoknál is. Elterjedését különben nevei és ezeknek módosulásai tanúsítják: Kotá — finn; Koda — észt; Kuoda — livon; Kōti, Koto — wot; Kodi - wep; Goatte — lapp; Kud — mordvin; Gid — votják; Hot — osztják.

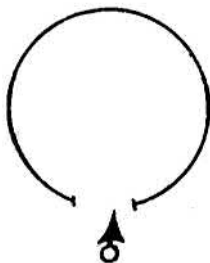

24. kép. Kontyos-, körülárkolt nádkunyhó Kába táján.

A finn kotá alkotását a 23. kép ábrázolja; áll pedig ez vékony, egyenes és sima fenyőrudakból; a hol az erdő már ilyeneket nem nyújt, 4—(i felé hasított erősebb fenyvekből Minthogy pedig ez az anyag az egyik végén vékony, a másikon vastagabb, már ez a körülmény is megszabja a hajlék alakját, mely feljül hegybefutó kúp, azért is, mert a rudak a földön 4—5

méter foglalatú körben sorakoznak, 4—ö méter hosszú, így egészen természetesen kúpba borulnak össze. A kör közepén van a lapos kövekből alkotott tűzhely, a magasban egy rúd van keresztül és keresztbe ütve, a melyről egy rövidíthető és hosszabbítható fahorog — haahlat — függ; ennek horgába van fülénél fogva az üst beakasztva. A kotá bejárója nem ajtó, melyet szemöldökfa jellemez, hanem egy kihagyásos, alúl tágas, felül szűk rés.

Ez a finn kotá a finnek nagy tudósa, Ahlquist*

25. kúp. A kabai pásztorkunyhó alaprajza.

szerint, a linn nép őslakása, a melyet ősfoglalkozásaihoz képest — vadászat és halászat — különböző helyeken, mint erdők szélén, vizek partján ütött fel és az évszakhoz képest majd tömöttebben, majd szellősebben rakott meg. Ahlquist szerint a nyári forma kevés rúdból való volt és nyírfa kéreggel borították; a téli alakot nemez és állatbőrök védték a hideg és a szél hatásától.

* »Forskningar p:i de Unilaltaiska sprákem omráde stb. Ett lingvistisk bidrag tili Firmarnes äldre kulturhistoria. Helsingfors 1871. V. ö. R e t z i u s . Finnland stb. 1885.

Itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy ez az ősepítmény módosulásaiban a vándorsátor elemeit már magában foglalja.

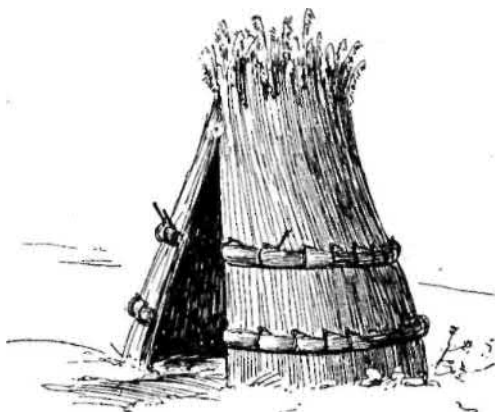
R e t z i u s szerint (i. h.) az, hogy a kotá az ősi hajlék, ma már kiveszett a finn parasztság tudatából; a dolog azonban kétségtelen. A finn paraszt nem is vet ügyet erre az alkotmányra, az mindinkább tüne-dezik, legtöbbje már csak a legelhagyottabb területe-ken található; a hol pedig fejlett ház mellett még megvan, ott már nem lakásnak, hanem nagyobb konyhaműveletek végzésére használják. R e t z i u s igen helyesen mondja, hogy a néprajz mégis nagy hálával tartozik a népnek, melynek a hagyományoshoz való szívós ragaszkodása napjainkig fentartotta ezt a fontos őshajlékot.*

Ezt az őshajlékot azért tárgyaltam tüzetesebben, mert számos oly elemet foglal magában, a mely a magyarság házának második ágazatában nem is egy-szer, hanem akárhány részletnél föl fog vetődni.

Annak, a ki a finn kotát ismerve, bejárja a még meglevő magyar legelő területeket, úgyszólván feltola-kodik a magyarság azonos őshajléka: a kúpalakú halász- és pásztor-nádkunyhó, mely csupán az anyag dolgában különbözik a finn kofától, a mennyiben nád-

* A kotá több alakját és változatátadja H e i k e l A. O. »)I)ie Gebäude der Tschermassen, Mordwinen, Esthen und Finnen, Helsingfors 1888., Journ. de la société Finno-Ougrienne IV.; innen átvette M e i t z o η A. Siedelungen und Agrarwesen dei Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven, II. Bd. Berlin 1895.

ból való. Máskülönben tökéletes kotá; bejárója rés. A nád is, mint a fenyőrúd, alul vastag, csúcsba vékony, tehát kúposán összeborítható; de megerősítésre szorul s ezt a pásztor, a halász a »korcz«, — néhol »karczé«, Szeged — alkalmazásával éri el. A korcz kolbászalakú nádkötélék, a melyet sajátos bogozással rekettyevessző erősít a kunyhó nádfalához; a

26. kép. Átmenet a vasalóhoz.

csúcson szalmából, vagy fűből sodrott kötés kontyot alkot; innen ez alkotmánynak »kontyos« jelezője.

E kunyhó alaprajza (25. kép) arra tanít, hogy a tűz kívül van, a miből következik, hogy csak hálóhellyel van dolgunk; a főzés, szolgafa alkalmazásával kívül történik.

Az árok jelentőségét egyelőre elhagyom s kifejtem a kabai kunyhó érdekes változatait.

A körülárkolt, résbejáratú kontyos kunyhót Kaba körül gulyások lakják. Akadt azonban a szolok táján a kontyos kunyhónak mélyített, hosszúkás alakja, melyen az összeboruló nád bojtjai mintegy sörényt alkottak (26. kép), a tűz pedig már bevonult. Ez a kitűnő átmeneti forma fejtette meg azt az alkotmányt, melynek eredetét hiába kerestem a Hortobágy pásztor-népének hagyományaiban s a melynek neve is inkább arra való, hogy a kutatót az eredettől, mondhatnám, elcsalogassa és — akár a mocsár bolygófénye — ingo-

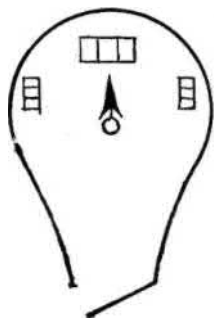

27. kép. Vasaló: i Hortobágyon.

ványba vezesse. Ez a megfejtetlen pásztoralkotmány a »vasaló« (27. kép).

Ezt a vasalót, mely kötés szerint a kontyos kunyhót követi, de földetlen, ott találjuk tanyaházak mellett s a pásztorok fejlett, tapasztott és födeles kunyhóinak ajtajával szemben, tehát oly viszonyban, mint a minőben a finn kotá a finn házhoz áll. Tanyaházaknál, épen mint a finn kotá, nagyobb konyhaműveletek végzésére szolgál; tapasztott, födeles pásztor-kunyhók mellett, a melyek azonban inkább szerszámkamarak,

a pásztornépségnek legkedvesebb tartózkodó helye. A vasaló alaprajza (28. kép) mutatja a tűz helyét, szemben a bejáróval a számadó nagyobb, jobbról balról a bojtárság kis ládáját; van ott néhány gyalogszék, csobány, a korcz mögé dugva sok kanál, kés, villa, ár és egyéb szerszám; peczkekre akgatva a tűziszerszám, dohányzacskó; szalonnás-, sótartó-, iszák stb.; a külső korczon peczkeken a bögre, köcsög. Néha a

28. kép. A vasaló alaprajza.

bejáratnál egy nádfal, előtte kis pad számba menő gyalogszék; ez az enyhely.

A vasalót alaprajza és a magyarság észjárása szerint mérlegelve, reá kell jönnünk, hogy nevét patkóalakjának köszöni, melynek fölszegezése a vasalás, maga pedig a vas, lévén a patkó szláv* szó.

És ha ezt a vasalót kábái rokonaival szembesítjük, kiséül, hogy nem egyéb, mint a kábái átmeneti kunyhónak nyírott formája.

* Podkowa.

Innen azonban újra vissza kell térnünk a kotá csapásra, mely Kábáról s a Hortobágyról az Ecseg puszta nagy legelő-területére vezet.

Ez a terület óriási volt; de most szélei felől évről évre összébb szorongatja az eke, el-elszakítva néhány

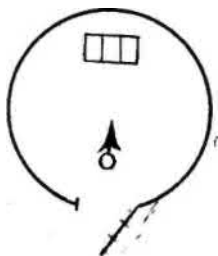
29. kép. Ecsegi kontyos kunyhó.

ezer holdnyi legelőt, összébb szorítva egy földdarabot, melynek élete tele volt ősi elemekkel s épen azért messze bevilágított a letűnt korszakokba.

Ecseg pusztára régente nem szállott ki senki cselédje, vagy számadó pásztora, hanem a gazda maga

egész jószágával; ki ménessel, ki gulyával, ki juhaival.

A gazda-pásztor ott igazi ősfoglalkozást űzött. Lábán ősi saru, melyet a ló hátulsó »lábszára élébök való árral — tökéletes prehisztorikus szerszám! — maga fűzőgetett, még pedig orrszíz nélkül és kerek, szép ránczvetésű orral. Villája, kanala sokszor a kanalasgém csőre felső és alsó kávájából való volt. Világlója üveg helyett szaruval volt fölszerelve; kunyhója pedig tökéletes finn kotá, mely mindössze annyi fejlődést

30. kép. Az ccsegi kontyos kunyhó alaprajza.

tanúsított, hogy nyílása szemöldökfás és zárható ajtó volt (29. kép). Belülről nézve, ott volt a keresztrúd — gángórúd — mint a kotában, kötél végén igazítható horog — gángó —, ezen a bogrács fülénél fogva lógott, épen mint a finn őslakásban.

Az ajtó irányában a tűz (30. kép) hátú a szekrény, körül a csobolyó, láda, gyalogszék, vaczok; a korcza tűzve a sok szerszám, a magasban a sok kolomp, hálóban a szikkadó szalonna stb. stb.

Tüzelőnek a szárított marhatrágya és a »juhporos«

szolgált, a kontyban pedig ott fészkel az ember leg-hívebb barátja, a szegénység gyönyörűsége: a füstifecske. Hatalmas, hófehér komondorok s a fürgé puli,

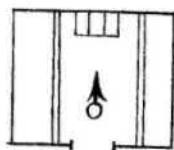
31. kép. Szögletes kunyhó a kun szikeken.

néha majorság egészítette ki a »háztáját«. A kunyhó mellé rajzolt emberi alak fogalmat ad a hatalmas nád-építmény arányairól, melynek ajtajába csak meghajolva bújhatott be az ember.

A legújabb korban és úgy, a mint a közlekedés könnyen hozzáférhetővé teszi a faneműeket, ezek a remek nádépítmények tűnedeznek; ritkábban fedeles kunyhók mellett mint melléképületek — tehát a kotá viszonyában - kezdenek szerepelni; a korczok kötésében az ősi rekettye vesszőt a vasdrót szorítja ki,

32. kép. Tsipasztott nádkunyhó Nádudvar körül.

33. kúp.
Szögletes kunyhók
alaprajza.

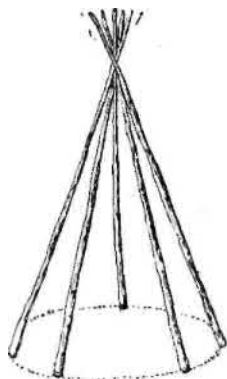
szóval az ősi pusztulásnak indul és tiszta szerencse, hogy az 1896. év nagy alkalmára még ki lehetett teremteni az ősi kötéshez értő pásztorembereket.

A kerek kontyos kunyhótól való átmenetet nem volt könnyű megtalálni, de elvégre is az Új-Szász körüli szikeken és különösen Hajdúmegyének egy-

koron Szabolcsához tartozó részeiben még ez is akadt; leginkább azokon a területeken, a melyek az alföldre nézve legjellemzőbbek, a hol a délibáb verőfényes napokon bizton látható s helyen-közön csodálatos közelségre bocsátja felénk csalóka vizeit.

Itt a nádépítmény még él, szögletes formát is ölt s ezzel átkalauzol a nyerges fedél felé.

A szögletesbe átmenő kontyos kunyhó (31. kép)

34. kép. Átmenet a kotából a sátorhoz.

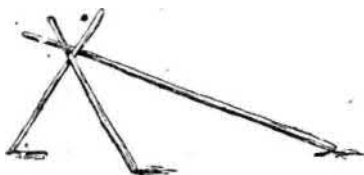
nyilván a ládák szaporodásának és a hálólhelyeknek köszöni alakulását. A tűz az ajtó irányában, hátul és ugyanebben az irányban a szekrény (33. kép), jobbról balról a vaczok.

A legközelebbi fokozat szép, magas, mondhatni karcsú alakban, de konty helyett már gerincczel, a nádudvari formák közül való (32. kép). Itt ezek a formák tanya- vagy cselédházak mellett tűnnek föl és

sokszorosan majorság elzárására is használtatnak, tehát már teljesen melléképületekké alakultak, a melyektől az ember elszakadt.

Mielőtt hogy most már más sorozatra térnék, nem tehetem, hogy e nádépítményekre nézve néhány megjegyzést ne tegyek.

Ily építményeken az ősiséget az bizonyítja, ha az anyag kezelése biztos és egyenletes; ez pedig a legtörzsökösebbnek vehető magyarság nádépítményein a legújabb időkig is szembetűnően megvan. A korczok alkalmazása oly mesteri, hogy nagy szilárdságot köl-

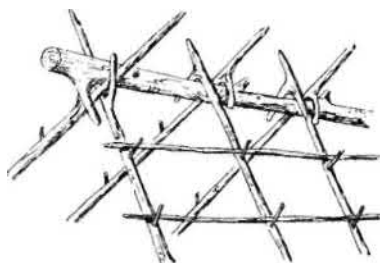
35. kép. Átmenet a sátorból a nyeregtetőhöz.

csonöz a látszólag gyenge anyagból készült építménynek, a vessző bogozása és a kötés megfeszítése oly biztos és egyenletes, mint a hálóé, melyről tudjuk, hogy ősisége a czölöpépítmények hálómaradványainak kötésével igazolható.

Az egész letárgyalt sorozat pedig, szerintem, a rudas kotának a magyar sík ősi természetéhez való alkalmazkodása; hozzá az enyhely sorozatnál sokkal régibb, mert eredete abban a mai napig is kérdéses őshazában fakadt; még pedig a sátor révén jutott el a népvándorlás hullámhátán a magyar nádas rónára.

Hogy a kotától a magyar kontyos kunyhók és fejleményeik során át a szilárd megtelepedéshez juthassak, közbe kell vetnem egy sorozatot, méhnek elemei a sátoron át, a nyeregvetős, szilárd, állandó építményekhez vezetnek.

Tudjuk, hogy a kotá fölépíthetése igen sok rudat, illetőleg hasábot követelt s ép ennél a körülménynél fogva természetes, hogy a mozgó, mondjuk nomád állapottal nem volt összeegyeztethető. E visszásságnak

36. kép. A horgos rendszer alakulása.

elenyésztetésc, ennek módja már Ahlquistnál érintve van, a midőn szellősebb, tehát kevesebb rúdból alkotott és kéreggel borított nyári kotáról beszél. Úgy, a mint a szövés-fonás fejlődött és könnyebb, de azért elég tömött borítékok keletkeztek, a rudak folytonos apasztása is lehetővé vált és a kevés rúd, szövettel borítva, szülte azt a sátort, a mely nomád életre alkalmas volt.

A vándornépek legegyszerűbb sátra tulajdonképen a kevés rúdból alkotott kotá vázának szövettel vagy

irhával stb. borított formája és ez a váz, tegyük öt rúdból alkotva, a 34. képen látható alakot ölt. Itt különösen a rudaknak a csúcsban való kereszteződése érdemel figyelmet, mert csirája más, később következő alakzatoknak, melyek az ornamentikához tartoznak. De még az öt rúd is apasztható, még pedig helynyeréssel, akkor, ha az egyik rúd hosszabb, a mikor azután a váz a 35. kép formáját kapja, üstöké — a rudak keresztezése — pedig három tagozatúvá válik. Ezt a formát mi magyarok még napjainkban is lát-hatjuk a vándorczigányok sátrainak képében.

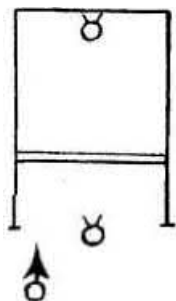
37. kép. Magyar csószkunyhó.

Azt hiszem, hogy tökéletesen világos, hogy az a három rúdból alkotott sátorváz, szövettel borítva, tiszta képe a nyeregtetőnek, a szilárdítás útja pedig úgy-szólván az alkotmány természetéből folyik: a rudaknak a szilárdítás céljából való szaporítása t. i. nem a kotá felé, hanem a hosszú rúd hosszában történik, mert, a kotá felé visszatérve, ez helyveszteséggel járna. Fás helyen az ágak alkotta horogrendszer szinte feltolakodott az ember figyelmének. A hármas rúdtól el sem térve, minden szögezés nélkül is, hamar meg-

volt a nyeregtető váza, a mint ezt a 36. kép ábrázója; és csak a horgas fákon kellett czövekek, hogy a keresztágakat föl lehessen tenni, kiálló végükkel pedig a borító anyagot — nád, gyep — meg lehessen fogni.

Ennek a sorozatnak a fejleménye a magyar csőszkunyhó az a formája, melynek ú. n. szelemenjét — a gerinczet alkotó rudat — ágas falc támogatják, megalkotva az oszlop csiráit. (37. kép.)

Ez a csőszkunyhó, alapjában véve a földié állított nyeregtető — háztető — országszerte megvan, nádas

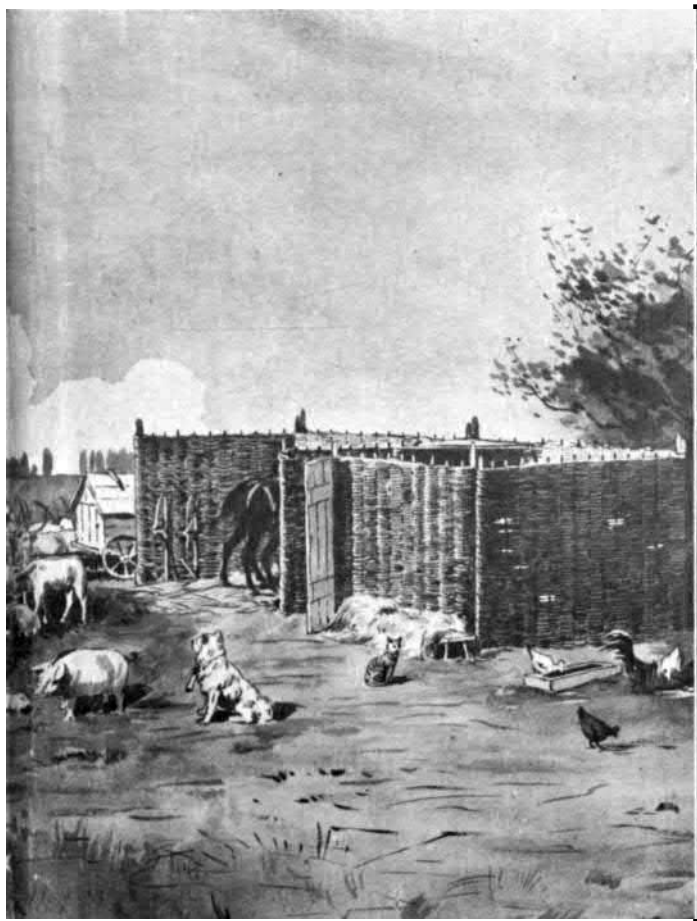
38. kép. A magyar csőszkunyhó alaprajza.

alakja különösen a magyarságnál dívik és fejlődési sort mutat. Sokszor, megrövidítve, kissé csapott farú és gyepvel fedett, ekkor népies neve seggenülő; majd náddal és kiváló gonddal, igazán szépen fedve, gerinezén fonásszerű szegéssel, mely ősiség jele, mert a kezelés' biztossága mindig az, ha nem egyéni, hanem általános. Majd roppant arányokat ölt, különösen halászoknál, a hol a halbőség halsózással jár; ezek a »hasító kunyhók« remek egyenletességgel vannak fedve; a nádnak nem szála, hanem csak cső-

Rajzolta Koszkol J.

A CSERENY BUGACZ-M

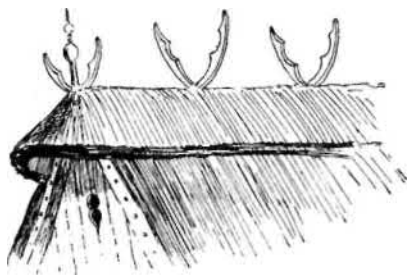
ONOSTORI FORMÁJA.

Hornyánszky Viktor nyomása.

vés vége látszik s az egész oldal, mintegy nyírva, tábla-egyenességgel borít, gyorsan és tökéletesen lefuttatja az esőt. A Balaton partján sokszor remekbe járó fedések láthatók.

A fejlettebb csőszkunyhóban, a két ágasfán kívül, keresztbefut a »rend« is (38. kép), mely arra való, hogy a vaczkot alkotó kunyhórész szalmája együtt maradjon.

Befejezem pedig ezt az átmeneti sorozatot, a melyre

39. kép. Nyerges fedélrészlet ősi eredetű díszitényőkkel.

nézve azonban elismerem, hogy a föltevést nem bírtam egészen kikerülni — a mi különben ősi dolgok levezetésében lehetetlen is — befejezem pedig egy oly nyerges fedélrésznek bemutatásával (39. kép), a minőre mi, korosabb emberek, még emlékszünk s a melynek dísze valóban ősi eredetű.

Már a kotából leszármaztatott öt- és háromrudas sátorváznál fölkertem a figyelmet a rudaknak a csúciban való kereszteződésére, azért, mert ez az ornamentikába vezet. A fedélrész (39. kép) közepén a már

stilizált károgó — hol a varjú károgni szokott — jobbról-balról a kiálló, metszett horgas fa díszlik; faragó vidékeken ez a dísz tulipánalakot is kap. A horogfák párjainak vége szintén a gerinczen kiálló, metszett. Szegény falvakban csak azon faragatlanul állottak- ki. Legvégül pedig a hármas tagozatú károgó alatti fedélrész, mely a vértelket fedi, alapjában véve kis kotá, vagy sátor, vagy kontyos kunyhó, mely őshajlékból már inkább csak dísszé alakult át.

Csak ezeknek letárgyalása után jelenkezik a magyar ház kérdésében a történet, igaz, hogy csak egy villantással, a mely azonban tájékoztató.

A történeti adat, mely tovább kalauzol, ím ez:*

Egy XIV. századbeli okirat — 1353-ból, tehát közel (500 éves — azt beszéli el, hogy Simon, pozsony-megyei főispán hatalmasul megszállotta Jákótelkét. A fejevári káptalan vizsgálatot rendelt s ez azt találta, hogy Jákótelkén ott van a főispán felesége egész cselédségével együtt; laknak pedig ezek:

»in tentorio« = sátorban, fölemlítve még:

»tabernacula« = lehet cserény;

»spelunca« = barlang, de hozzáteszi, hogy ennek népies magyar neve »izikuk«.

Mi legyen most már ez az »izikuk«? Az »uk« rámutat, hogy többes számot kell érteni, marad tehát »izik«, a mi népiesen azt a töreket jelenti, a mely padláson, jászol alatt a jó széna után marad.

* T a g á n y i K á r ó l y-nak köszönöm; felhoztam már többször; de csak itt adhatom a megfejtést.

Hogyan lehet most már egy spelunea-szerű építményt a szénatörekkel összehozni? Talán úgy, mint a hamvast a lepedővel, hogy t. i. azt a lepedőt, a mellyel a hamvasba — boglyakemencze — a szalmát hordják, nevezi a nép hamvasnak. Somogybán láttam, hogy a nyeregtetővel fedett vermetek, melyek azonban itt-ott cselédség és szegénység lakásai is, részben törekkel, vagyis izikkel hányják meg, a végből, hogy a fedél meleget tartson; ezek a vermek pedig beásva, csakugyan barlang = spelunca-szerűek. Az összeegyeztetés azonban közvetlenül is sikerült, a midőn Thaly K á I m á n azt mondta nekem, hogy a szó a mondott értelemben a Dunán túl él, t. i. mint »izik«, többese pedig »izikök«, és fedeles vermet jelent.

Itt-ott, alkalmasabb, dombos helyen, ezek az izíkek telepszerűen állanak; teszem azt — Budapestről értve — Aszódon túl a vonatról tekintve, igen sok van együtt; de van a síkon is, itt sokszor szépen kitapasztva, kimeszelve, tanyaház mellett mint kamara és enyhely féle is. Ez új bizonyosság arra, hogy az ősi forma sokszorosan a melléképületben maradt meg.

A 40. kép ábrázolja a gyeppel fedett izíket, a ma már »vermet«. Hely szerint, hol partba, pinczeszerűen beásott farral, hol sík földön bemélyítve, sokszor oly mértékben, hogy a hőmérséknek napi változása málnem érezhető benne; nyáron hűvösnek, télen melegnek érezzük; ezért ételneműek, természetmények fentartására, de lakásra is kiválóan alkalmasok.

Rajzunk továbbá mutatja, hogy fedelének szerkezete a hármas sátorrúdra vezethető vissza (v. ö. 35.

és 36. kép). Deszkával való elrekesztése megalkotja a vértelket,* melyre majd reákerül a sor.

A dolog természetében fekszik immár, hogy az ember fejlődő gazdasága mind több és több helyet kívánt; és úgy, a mint megtelepedett, ezt már a vagyon megvédése, a család kényelme érdekében a hajlék tágításával kellett megszerezni. Épen oly természetes most már az is, hogy az izíknak hosszában való tágításával nem érte el célját, mert ez a szükséges be-

40. kép. Gyepvel fedett izík; a pontozás a bcását jelzi.

osztással ellenkezett. De azonnal is tökéletesen elérte a beoszthatóságot azzal, hogy az egyszerű izík végében jobbról balról keresztbe ázott és fedett, a midőn egyszerű elrekesztéssel mindjárt három helyiséget topott és mégis mindent, jól csoportosítva, kezeügyében megtarthatott.

Ez a háromosztatú, vagy háromágú építmény a »gurgyecz«, melynek neve a magyarság latinításának

* Vértelkek különösen a palóczoknál és a borsodi Bükk falvaiban egyértelmű a német »Giebel« szóval.

korából származik, a mennyiben t. i. gurgustium = 'hajlék, kunyhó; gurgustiolum = kis kunyhó. A magyar népnek sajátsága, hogy könnyen fogadja el az idegenszerűséget, különösen akkor, ha van, a mi emlékezetébe vesse; lehet, hogy belevéste a gurgustiumot régi idők katonafogdosása s egyéb »perzekuczió«. A 41. kép a Tisza-Duna köztől, tehát jó magyar helyről való gurgustiumot, mondjuk keresztizíket ábrá-

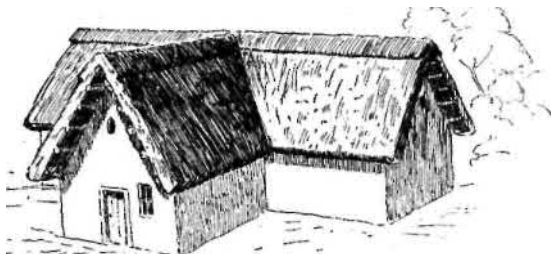

41. kép. A gurgyecz, kutyecz, putri.

zol, hol — teszem azt Peszér Adacs körül — be is ásva, malaczok és becsesebb majorság, pulyka lakása. De ez csak a mai állapot. A kik kort értünk és nyitott szemmel éltük le az ifjúságot, jól tudjuk, mert láttuk ezeket az építményeket, mint a magyar pór nép lakását, sokszor a földbe rejtve, úgy, hogy már kis távolságról is csak a füstlyukon felszálló füst árulta el az ember e hajlékát, mert földhullámba ásva, gyep-pel fedve szinte »elnyelte a föld«. Tél szakában, mikor vastag hóréteg borította a földet, úgy eltűnt

a gurgustium, hogv akárhány eltévedt vándor vagy szán szakadt belé.'

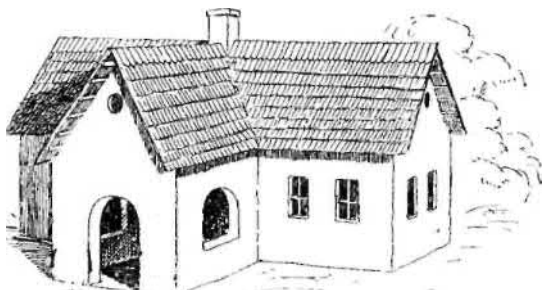
De még tovább is van. Különösen Fejérmegyében — itt Sárbogárd irányában — de már Nyék táján is, úgy, hogy a figyelmes szem a vasúkéi észreveheti, mint nagy gazdaságok tartozékait - biJonyos alacsony épületek tűnnek föl, melyeknek egész tája elárulja, hogy cselédség lakóházai. Alapjában véve ezek is a gurgustium formáját mutatják s tulajdonképen a földből kinőtt keresztizíkek.

42. kép. Fehérmegyei cselédház.

A mi igen figyelemre méltó, ez. az, hogy Sárbogárd környékéről való igen öreg emberek gyönyörű magyar alakok — egész elevenségben őrizték meg a földbeásott izíeknek, vagy putriknak, mint a régi magyarok lakásainak emlékét; és tisztára úgy fogták fel a dolgot, hogy az immáron a föld fölé emelkedett cselédház annak a bujkálónak az ivadéka. Sőt a legöregebbek közül valók a belépő szakaszt »sátor« elnevezéssel illették, holott ez ma már legtöbbször a »garad« nevet kapja; néha »tornác« is.

A gurgustiumból vagy kereszt-izíkből alakult cseléd-háznál még egy jó fokkal följebb áll a régi magyar bocskoros nemesség tornáczos kúriája, mely szintén a kereszt-izík rendszeren, vagy terven alapul; minden idősebb, vidéki magyar embernek kedves ismerőse ez, mely azonban mintha már a fringiával és ármalissal együtt mindinkább tűnedeznék, a régi emlékek enyésző somiba pusztulna.

43. kép. Regi, bocskoros nemes kúriája.

Berekeszti pedig ezt a második, a kotából, illetőleg a magyar kontyos kunyhóból kifejtett sorozatot a XVII. századbeli tetővel fedett nemesi hajlék (44. kép), a melynél a bocskoros nemesi kúria tornáczja máioszlopos, ékes tornácczá alakult, melynek vértelkén ott díszlik a család ékes czímere. A lépcsőzet, az ablakok rácsozata ékes, derék kovácsmunka; a tető fölfedezőjét, Mansard francia építőt dicséri, ki 1666-ban halt meg, tehát életével és halálával határt szab e tető formájának származtatásánál. Ha nem is épen ilyen ékes,

de jellemző formában megvan ez a kúria Nyéken, Borsodmegyében; az eleven szemjársú utas még a gyorsvonatról is szemügyre veheti.

Az nagyon valószínű, hogy ezt az oszlopos tornácot azonosítani fogják azzal, a mely a lengyel, litván

44. kép. XVII-ik századbeli nemesi kúria.

és orosz vidéki úri házakat jellemzi;* de ez tévedés, mert a mondott szláv házak oszlopos tornácza, arányai

* Meitzen A., »Siedelungen und Agrarwesen der W. Germanen und O. Germanen, Kelten, Römer, Finnen u. Slaven«. 1895. III. kötet.

és tagozata szerint görög stíltre vall, a mellyel avatott tudósok viszonyítják is.*

De hallom a figyelmesek kérdését, mely így hangzik: hát a kéményt?

Igaz, hogy erről mindeddig szó sem volt, pedig megérdemli. A kémény már nagyon késői fejlemény; magyar földön — igaz, hogy ma már inkább csak nemzetiségek lakta falvakban — még mai nap is hiányzik. Beregben, de Somogy telepített községeiben is — Tóth Szent Pál — a füst a konyha ajtaján dűl kifelé, a mi pedig belészabadul a padlás ürességébe, az a füstlyukon át tódul ki a szabadba. Ilyen falvakból jelentették nekem bánatos hangon a tanítók, hogy nem adhatnak hírt a füstifecske érkezéséről, távozásáról, mert az kerüli azt a falut, a mely nem ismeri a kéményt.

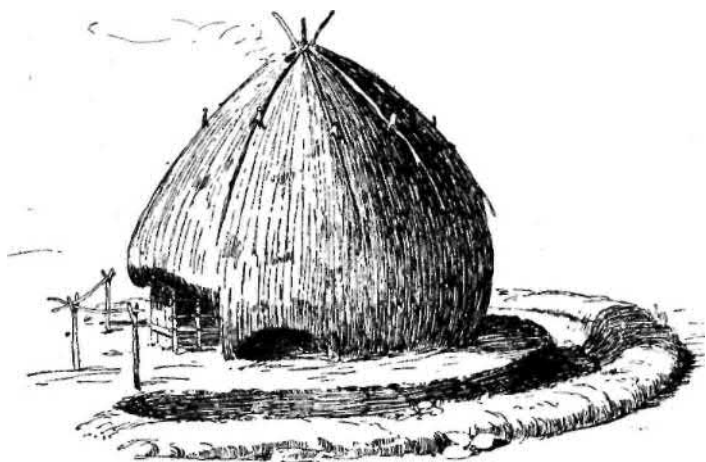
Am a kéményt is a tűz elhelyezkedése szabta meg a háromosztatú magyar házban (v. ö. I., 21. kép), a hol az alaprajz világosan feltünteti, hogy a konyha tüze, a konyhából fűthető boglyakemencze füstjét egyazon kémény foghatja fel.

Ezzel letárgyaltam ázt, a mit mai ismeretem szerint mint fejlődési sorozatba foglalhatót azokról a hajlékokról mondhattam, a melyeket a magyarság ősi soron a magáéinak vallhat, akár ismeretlen pontról való kiindulását — de mégis északkeleti néptörzsekkel való kapcsolatát — vesszük, akár azokat a természeti és egyéb viszonyokat, a melyeket mai földjén talált és

* U.o. p. 515, Fig. LIV. Anlage 140: »Das nordische und das itltgriechische Haus«.

.felhasznált. Az iránt teljesen nyugodt vagyok, hogy a természettudományi módszer alkalmazása azt az erőt adta a megokolásnak, a melyet az alaprajzok összehasonlítására építő házbúvárlat soha sem érhet el.

De mielőtt, hogy a harmadik szakaszra térnék, szolgáljon függetlenül még a következő tanúságos és messze múltakba vágó sor.

45. kép. Boglya alakú pásztoikunyhó Szt.-Miklós pusztán, Biharban.

Nem tekintve, hogy magyar földön a barlanglakók — troglodyták — még nem vesztek ki, csak rendszeresen kutatva nincsenek, akadnak valóban csodás érdekességű népies építmények, a melyek a megfejtést kérik s a kutatás fáradságát busásan meghálálják.

A figyelmes kutatóra nézve sokszor meglepők

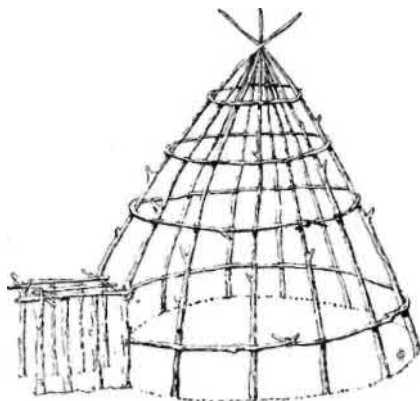
bizonyos alakzatok, a melyek szigetszerűen tűnnek fel más alakzatok között és a melyeknek formája és szerkezete határozottan kifejezi, hogy nem alkalmi, mondhatnám, véletlen tünemények, hanem reánk maradt ősi alakok.

Mikor már belésczoktunk a szárnyékok, kereszt-karámok, kontyos kunyhók világába, Kábán és Tetétlenen megjelenik a hatalmasan rakott körkarám; és a mikor azt hisszük, hogy a síkság bihari része is csak a kontyos nádkunyhót nevezi jellemzőjének, Sápon túl fölvetődik egy feltűnő, boglya alakú, szűk és alacsony bejáratú pásztorlakás, melyet hatalmas, körbefutó árok és sáncz vészén körül (45. kép). A szalmát gumókkal lepeczkelt mereglyék védik a szél támadásától; a füstlyuk a csúcson van, honnan karóvégek meredeznek ki, emlékeztetve a sátor rúdalkotta bokré-tájára; oldalt van a komondor vaczka; ebből egy szűk-lyuk vezet a kunyhó belsejébe — a macska bejárója. E nevezetes, sokatmondó építménynek husángokból készült váza im itt következik (4(i. kép). Az tökéletesen mindegy, akár tanulmány, akár közvetlen tapasztalás során, e kunyhó látása 'azonnal a messze északra varázsol: ez a »gamma«! Az északi forma csak abban különbözik a miénktől, hogy gyepe földi, néha — így az állandóan megtelepedett lappoknál Hammerfest körül — kőből van rakva és kapcsolatba jut az írek ősrégi »Dun« sorozatával!*

Az alaprajzra (47. kép) vetett pillantás a követke-

* Meitzen i. h. III. köt. 121. stb. lapokon és az Atlas 28 d.

zőre oktat: a tűz a középén van; túl rajta, a bejáróval merőben szemben, a kenyeres szekrény áll, jobbra balra a vaczkot alkotó rend. Az összes zárt pásztorhajlékok végre is arra tanítanak, hogy a nomád sátor patriarchális rendjén mindössze annyi változott, hogy a családfő helyét a kenyeres szekrény foglalja el.

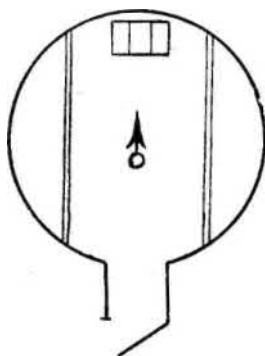
46. kép. A boglya alakú kunyhó váza.

A Szt.-György pusztá pompás, tűzok-lakta legelőjén járva, azonnal szembeszökik az is, hogy az egykori boglyakunyhók helye, begyepesedve is felkínálja magát: a köralakú mélyedés, kerek, lapos dombot vesz körül. Reátalálunk tehát itt is a körsánczra, mely a kábái hasítékos nádkunyhót (II. 24. kép) veszi körül; de körülveszi a Hortobágy ősi pászortanyáját is.*

* H. O., Ósfoglalkozások 1898. 43. 1. külön; és az 1896-iki ezredéves kiállítás jelentésének V. kötetében is.

És ez a szentgyörgyi gyepes mélyedés és lapos domb rögtön eszébe juttatja az embernek azt a kábái alakulatot, a melyet a nép »tatárszéknek« nevez, mely nem a messzetekintő hunhalom és egészen megfelel a boglyakunyhótól származó begyepesedett maradéknak, csak hogy sokkal nagyobb.

Ezúttal különben beérem a rámutatással, mert a

47. kép. A boglyakunyhó alaprajza.

dolog még behatóbb tanulmányt követel. Annyi bizonyos, hogy az ős kotá mellett megvan a nem különben ős gamma is. Lássuk a további fejleményeket.

A midőn tanulmányommal eddig voltam, elő kellett venni pásztorkodás tekintetében Borsodmegye nevezetes népszíngét a »Matyaó« háromságot, melyet Mező-Kövesd, Tárd és Szt.-István alkot. Gyönyörű, színekben szinte fürdőző dolgos nép, melynek nyelve is tele van sajátossággal s melynek, igaz, hogy már

csak egy része — leginkább még Tardon — Magyarországnak néprajzilag legnevezetesebb házában lakik és gazdálkodik.*

Mezőkövesden és Tardon az üstökös, vagy bugyos házát és fejleményeit még ma is tisztára "ki lehet venni; a tető változatait pedig a Bükk-hegység falvaiban könnyen észrevehetjük.

A tardi klasszikus matyó ház (48. kép) utczafeleli, tehát keskenyebb oldala — front — félkör alakra kiguruló ernyővel ékeskedik; az ernyő neve »bugy«, de »bugyborék« is, és ekkor a kört támasztó fának a neve »bugy«.

Ezt az ernyőszerkezetet az »ágosfa« tartja, mely a földbe van ásva; felső ágával tartja a ház gerinczét alkotó »szelemen rendet« és egyesítve az ernyő bordázatát is. Az ágosfa állásának megfelel a ház hossza-közepén futó »mester rend«, ettől kétfelől a »vízvető rend«.

A bugy alá húzódó vértelék mindig sövény fonató; így maradvány abból a korszakból — még ebben a

* Nem utolsó dolog, hogy ez a ház (l. 48. kép) ezredéves kiállításponkon nem volt bemutatva. Nép és hatóság, legélénkebben tiltakoztak az ellen, hogy a »matyó ház« elnevezés alatt bemutatott épület, matyó ház lett volna. A bemutatott ház 1888-ban épült Mező-Kövesden s már ahhoz a sorozathoz tartozik, a melyet utazó pallérok vasútméntén országszerte építgetnek. Mező-Kövesd átalakulása akkor vette kezdetét, a mikor mostani koronás királyunk lovassági hadgyakorlat ötletéből néhány napig ott tartózkodott. Az igazi »matyó házat«, kissé gyarló rajzzal ugyan, de jól leírva közzétette I s t v á n f f y Gyula 1800-ban az »Ethnographiá«-ban és 1897-ben »A matyó nép élete« cím alatt külön is. Az új mező-kövesdi házak tehát nem néprajzi, hanem vasútméni típusok.

században — a mikor a matyó ház egész falazata »sövényfalú« volt« tehát csak annyiban különbözött a cserénytől, hogy polyvás sárral tapasztották fűz-vesszőkből szövött falazatát.

Ha már most a »bugy« vagy »bugyborék« szerkezetét külön is vizsgáljuk s nem feledkezünk meg a tető egyéb belső szerkezetéről sem, akkor (a 49. képhez kötve) a következő elemeket kapjuk ki: a régi,

48. kép. Turdi matyó ház.

vesszőből szövött falazat és beosztás megfelel a cserényből származott házalaknak; a bugy fél »gamma« (v. ö. 45. és 4(5. kép); a tető többi része semmi egyéb, mint a hármas rúd rendszerű sátorból, horgas fák hozzájárulásával megalkotott nyeregtető, mely a kotáig vezethető vissza; tudjuk, hogy a nyeregtetős csőzkunyhónál (37. kép) már előfordul az »ágosfa«, mely a szelemen rendet tartja, továbbá, hogy ott van a hor-

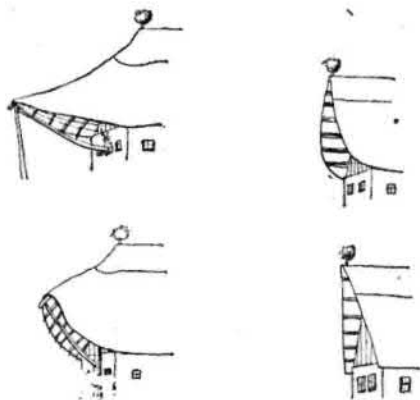
gasfa; és, a mi legnevezetesebb és döntő, hogy a bugy = fél gamma, szakasztott abban a viszonyban áll a matyó házhoz, mint a kotá a fejlett finn, a kontyos kunyhó és vasaló a fejlett magyar házhoz, hogy t. i. az ősi forma, mint melléképület áll fenn — okulásunkra!

49. kép. A matyó ház bugyiinak és fedelének belső szerkezete.

A bugynak újabb időben már klasszikus helyein is megvan a maga visszafejlődése, a mint ezt az 50. számú sorozat világosan föltünteti. Mezőkövesd leg-régibb részében 1898-ban még volt egy annyira kirúgó üstök, hogy a bugyfán kívül még külön is meg kellett támasztani. Tardon akadt oly üstök, mely föl

volt vetve; néhol az ernyőszerű bordázat már elmaradt s a tető csak egyenesbe, alul elkerekítve nyúlt még ki a vértelen túl; végre — Mező-Kövesden is — újabb házakon a tető épen csak a gerincz felé rúgott kicsit előre, a vértelen azonban már egészen szabad volt és csak ekkor veszi kezdetét a vértelen díszítése.

50. kép. A matyó ház bugy részének visszafejlődése.

És az üstöknek vagy bugynak vajjon mi a jelentősége, ha a néplélek szempontjából vesszük?

Még ma is látom a tardi öregnek derült arcát, a mellyel a felvilágosítást megadta. Itt a páros beszéd:

- Hát azután mire való az a bugy?
- Hát eljátszik alatta a gyerek.
- Tovább nincs?
- Hát elpletykál alatta az asszonynépség.
- No még!

— Hát szomszédolunk is.

— Hát estve?

— A már a szerelmeseké!

Mind az, a mi család s a mi kis falunak patriarchális közléte, az ősi bugy alatt szövődik s épen ez ősiségének pecsétos levele is.

Ezzel a magyarság még élő hajlékainak sorozatát letárgyaltam; buzdított a tárgyszeretet és az igazság nagy érdeke. A midőn a vizsgálatba fogtam, még nem is tudhattam, hogy az eredmény megfelel a következő tételekre, a melyek azóta, merőben idegen nyomokon születtek a nélkül, hogy az eredet megállapítására bár a legszerényebb kísérlet történt volna.*

1. »Kétségtelen, hogy hazánk egész átvizsgált területén a telek berendezés teljesen felnémet típusú.«

Ezt tagadja a cserényen alapuló háztáj és a magyar falu sorakozása.

2. »Kétségtelen, hogy a lakóház sarkos, derékszöges összepítését a magyar a vendtől, a vend a stájer és felsőausztriai építkezéstől vette át.«

Ezt tagadja az enyhelyen kezdődő sarok és a történet.

3. »A székely ház szintén felnémet alapon épült fel.« Ennek ellenszegül az az óriási tér minden akadályával együtt, a mely az elfogadható felnémet hatás és a Székelyföld között elterül — és még száz ok.

Az eddig mondottak összegezésében világosan tükörződik az, hogy a magyarság hajlékának két ágazatá-

* V. ö. Dr. M a t l e k o v i t s S á n J o r, »Magyarország közgazdasági és közmívétődési állapota ezredéves fennállása idejében stb.« 1898. V. kötet, 942. és 944. 1.

Rajzolta Koszkol J.

FECSKERA

KÁS ÉPÍTÉSMÓD.

Hornyánszky Viktor nyomása.

ban föltalálhatók a *kotá*, ebben a *sátor* elemei, az ezekről való átmenet a *nyeregtetőhöz* és alakulataihoz; hogy továbbá megmaradt a *gamma* eleme is, mely mint pásztorlakás él; sőt több alakban is található,* a sáortól származó nyeregtetővel kapcsolatban pedig a matyó házban jelentkezik.

Ez a legősibb forma így, mint tető reákerült az itt, magyar földön, az enyh helyből kifejlődött *cserényre* melynek mint tudjuk, egyik zuga fedett, a fedő pedig a *sátor* nevet viseli — v. ö. a 17. képen..

Mind a két ágazatnak ősi formái pedig mozgók, teliát a nemzet nomád korszakának megfelelők. Az is kivehető, hogy a hármastagozatú magyar ház úgy fejlődött, hogy a cserénynek fedél alá került, tehát elzárt részéből a tűz kitelepedett, — v. ö. 18. kép — így a konyhának adott alapot és hogy ebben az irányban haladva fejlődött a mai értelemben vett »nappali« szoba, melynek neve azonban sok helyen »ház«, mely név, mint olyan, magában is reámutat e rész későbbi eredetére, helyesebben keletkezésére.

Az felhozható ugyan, hogy a nyeregtető ott is megvan, a hol keletkezése a magyar ágazat szerint ki nem magyarázható. Ily esetekben kisegítőnek veszik *Bastiatt* híres mondását, hogy vannak alakzatok és egyebek, a melyek mindenütt azonosak s úgyszólván »népek gondolatából« — vom Völkergedanken — születnek. A tetők eredetének magyarázatánál azon-

* V. ö. Ösfoglalkozások 1898. 55. 1. XX. »Somogyi pásztor-kunyhó Berzencz táján.«

ban kevésbé a »Völkergedanke«, mint inkább a dolog természete, nyíltan szólva a víz folyékony volta dönt, mely eső alakjában hull alá, s a mely ellen az ember védekezik, még pedig az egyetlen foganatos módon, t. i. lejtő felületekkel. Az mindegy, vájjon pálmalevél vagy száras növények tömörítése szolgáltatja a vizet levezető, lejtős felületet.

Erre éppen csak reá akartam mutatni.

Az-összes esővédő fedelek pedig alapszabályban véve két ős alakra vezethetők vissza, az egyik a Λ sátor, a másik a O kupola.

Befejezésül még egy lényeges és nagyon jellemző szempont az, a melyről a magyarság hajlékát kell szemlélet és megítélés tárgyává tennünk.

Ez nem más, mint a csoportosulás szempontja, mely tudvalevőleg az egyes, mondjunk tanyaházon kezdődve, a »soron« át a faluig, majd a városig vezet, a mellyel szemben nagyon természetes és jogosult az a kérdés: a magyarnak van-e csoportosulása és mi a jellemző tulajdonsága?

Ily tulajdonság csakugyan van és valóban szembezőkő; úgy annyira, hogy a mélyebben pillantó idegen bűvárnak is feltűnik. Majd meglátjuk.

A magyar tanyás hajléka semmi más, mint a cserényből fejlődött, fedeles, háromtagozatú építmény, mely ma is annyira cserény, hogy kerítése sincsen. A tanyások szomszédosok, tehát ismernek, bár laza, de mégis köteléket; nem egy terület tanyásai pedig, hozzá a legmagyarabbak, nemzetségi kötelékben vannak.

Ez tehát a mozgó cserény megállapodása és ennek természetes folyománya.

Az első fokozat ezután a »sor«, mely ifjabb településeknél is, pl. Zenta körül, jó magyar elemekből alakítva tiszta nemzetségi, így: Patócsok sora, hol csupa Patócs nevű család lakik, Híresek sora stb. E sorokat 10—30 ház alkotja meg, nem összevissza s nem is szembe építve, hanem egy-két sorban egymás mögött állva

Ezek a »sorok« legott fölidézik lelkünkben a száguldó, harcos, lovas népek sátortáborait, azoknak taktikai sorakozását.

A következő fokozat immár a falu, a melynek megítélését egy éleslátású idegenre bízom, Helhvald Frigyesre,* kit nem tévesztett meg az a czélzatos tan — mely, fájdalom sok magyar ember fejét is megzavarta — hogy t. i. a magyarok nem tudtak semmit, nem hoztak semmit és hogy a mit tudnak, a miök van, azt úgy vették más népektől, legtöbbször erőszak árán is.

Helhvald a következőket mondja:

»A magyaroknak az európai művelődéssel való érintkezése s az az egész műveltség, a melyet elértek, nem bírták nyomtalanul eltüntetni e nép eredetileg nomád természetét. A magyar falura vetett egyetlen pillantás reátanít e nép eredetére; nyom-

* Friedrich v. Helhvald »Haus und Hof in ihrer Entwicklung mit Beziig auf die Wohnsitten der Völker«. Leipzig, 1888, p. 444-449.

ban felöltik a harczos vándornép, mely immár megtelepedett.«

»Egy hosszú, széles utcza, melyet alacsony házak alkotnak meg, melyeknek arczvonala egyenes és egyenlő közökkel áttörött, az egésznek a tábor képét adja.«

»Az a benyomásunk támad; mintha itt egy adott jelre föl kellene szedni a sátorfát; mintha a lakosok lóra kapnának, hogy más, jobb területet hódítsanak.«

»A templom a vezér sátorhelyét jelezi.«

»Ezek a helyek tulajdonképen állomások, a melyeken az egyes részek a foglalás pillanatában lábukat megvetették

Ez határozott éleselműségre valló megfigyelés és ott, a hol a területi viszonyok természete úgy hozza magával, észrevehetjük a táborszerű megtelepedés módosulásait is, melyeknek taktikai alapföltétele a könnyű kimozdulás biztosítása, mint: a soroknak egymásmögé való sorakozása, majd — és ez igen nevezetes — lépcsőzetes kifejtése, a midőn az egyik ház a szomszédnak elébe vág, illetőleg szomszédját előre bocsátja s a sor mégis egyenes marad: ez taktikai alapon való tábori sorakozás!*

A ki nagy alföldi városainknak széleit jól veszi szemügyre, hol a benszülött kisczádák telepedtek meg, mindenütt a Helhvaldnak is feltűnt (isi tábori

* Nagyon természetes, hogy ki vannak rekesztve azok, melyek újabban tűzrendészet) szempontból alakítottak; úgy katonai befolyás alatt telepített nemzetiségek is.

sorakozás köszönti; sok helyen egy ablakkal az utca felé, tehát a cserény-ház egyik följegyével ellátva. E városoknak belseje sokszorosan már rendetlen, jelöl idengen iparos, kereskedő elemek betelepülésének.

És hogy az a táborszerű, soros építkezés mennyire benne van a nép vérében, lelkületében, azt kisebb helyeink legújabb fejlődése világosan tünteti fel: a kiscsatornák házsorai egyenességben és lépcsőzetességben az ősi rendet követik.

Végző kijelentésem ezúttal a következő: Fejtegetéseim sok tekintetben talán a futólagosság bélyegét viselik magukon, akkor, a midőn a tárgy az alapos kutatáson túl elbírja a kimerítő könyvet. Ha életem kedvez, az a könyv meg is lesz.

A mit itt ki akartam s reményiem ki is bírtam fejezni, ez az, hogy mielőtt a magyar étnographus vagy házbúvár a nemzet egyetlen egy sajátosságáról lemondana, azt mint idegentől vett tulajdonságot idegennek kiszolgáltatná, ismerje a tudomány, az igazság és nemzete iránt tartozó kötelességének előbb a legalaposabban eljárni és a kutatást, a módszert emberileg kimeríteni.

Van abban köszönet.

III. A BESZÉLŐ SZERSZÁM.

Első előadásom bevezető részében érintettem, hogy az ember vizsgálódásaiban tulajdonképen mindig önmagát keresi; még a csillag fölfogott spektrumában is saját létének föltételeit viszonyítja azzal, a mit a spektrum a távol világ viszonyairól elárul.

A magyarság házának bűvárlata a földszínén foglalkoztatott; a hajlékban s annak fejlődése során kiűnt az ember fejlődése is; de nagyon tévednénk, ha azt hinnők, hogy az embert és viszonyait mindig csupán a felszín jelenségeiből ismerhetjük meg.

Hogy a sejtet fölismerhessük, alakulásaiban követhessük, belé kell nyúlnunk bontólag a szervezetbe és ha az embert ősi állapotában akarjuk felismerni, meg kell bolygatnunk a földkéreg rétegzeteit is, hogy azokat az ősi viszonyokat, azoknak nyomdokait fölismerhessük, a melyek embertől erednek.

Íme ismét itt az a csapás, a melyet a természettudományi módszer elénk ró, s a melyet követnünk kell, ha eredményt akarunk elérni.

Annak a mélyítésnek párja, a melyet az élő szervezetek helyes felfogásában a sejt felismerése teremtett, a szervezetek alakjaira és elváltozásaira nézve élénk állítja az őslényekről szóló tudomány.

A ma élő szervezetek helyes felfogása, a föld rétegzeteibe temetett alakok felismerésétől vált függővé, és a világosság az élők és leáldozottak viszonyításából fakadt. Szakasztottan így áll az ember ősi állapotának, viszonyainak fölismerése is, a melynek kezdeteit föl kell keresnünk a föld rétegzeteiben. Igaz, hogy csak a legifjabbakban jelentkeznek.

Úgy, a mint a föld legifjabb rétegzetei oly tárgyakat, alakulatokat szolgáltatnak, a melyeknek embertől való származása kétségtelen, keletkezett és mindjobban fejlődik az ősrégészet is, mely mai felfogás szerint azt is jelenti, hogy oly korszakok jelenségeit tárgyalja, a melyekről írott történet nincsen.

V i r c h o w, kit mindnyájan ismerünk, Sir John Lubbock kitűnő könyvéhez írott előszavában* így szól:

»A történet előtti idők« valóban tudományos könyv és ha nem szakember, hanem a nyilvános élet embere, politikus írta, ez könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy az őstörténet nem szak s alkalmasint nem is lesz azzá. Ellenkezőleg, valamennyi szak beléjátszik. E téren már az első lépések is csak sokaknak közreműködésével váltak lehetségessé. Már az őslénytan

* Die vorgeschichtliche Zeit stb. von Sir John Lubbock, mit einleitendem Vorwort von R. Virchow. Jena, 1874.

rászorult a leíró természetrajznak összes ágazataira; a régészet reászorult a filológiára és történetre; és csak a prehistoriai embertan foglalta össze ezeket az irányzatokat, csak ez nyújtott magasabb czélt és mérhetetlen kiterjedésű.

Ez a viszonyítás elkerülhetetlen voltának bizonyítása; a mi pedig a mai és az ősi közötti szoros kapcsolatot még másképp is világossá teszi, azt a következő szavak világítják meg:

»Hogy megérthessük, a mit a prehistorikus kutatás földerít, hogy a szerszámot, a gyártmányt, a hajlékot, az erősséget, a koponyát és csontozatot, a mely felszínre kerül megmagyarázhassuk és mindebből az ősembert teste, szelleme, erkölce, szokása, tudása és előítélete szerint földerítsük, ahhoz nem elég sem az ősrégészti anyag, sem az ősrégész éleselméjűsége. A megfejtést sok esetben csak az élő ember megfigyelése nyújtja, úgy a mint azt a múltakra nézve a történet, a jelenre nézve a néprajz szolgáltatja.«

Ez az eljárás minden bizonnyal alkalmas arra, hogy a Föld rétegzeteiből napfényre hozott, különben néma tárgyakat megszólaltassa s így ez a »beszélő szerszám« egyik sorozata.

De az én irányom még más elven is alapul s ez a következő: Nemcsak a primitív állapotban máig is megmaradt ú. n. vad népek vethetnek világot az ősrégészet tárgyaira s ezeknek rendén az ősemberre és viszonyaira, hanem a magas fokon álló népek is, mert ősfoglalkozásaikban számos szerszámot, fogást, szokást stb. őriztek meg, a melyek bevilágítanak történet-

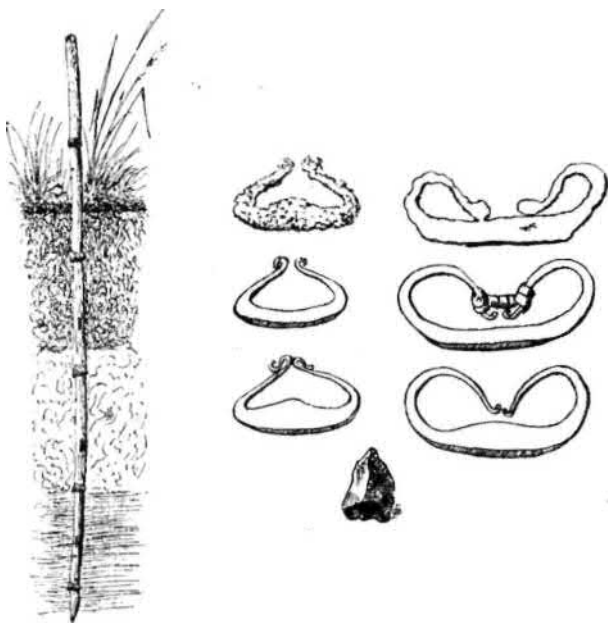
előtti korokba is. Ezen az alapon kutatva, kisül, hogy, teszem azt, a mi magyarságunk ősfoglalkozásai szerint sokkal közelebb áll a lábai alatt temetkező ősi elemekhez, mint bármely, bárhol élő népelemhez.

Nem a primitív fokon álló és úgyszólván itt felejtett pápuákkal, vagy az indiánok utolsó romjaival, hanem saját ősfoglalkozásainkkal kell egybevetnünk az ősrégészeti jelenségeket; és ekkor — nem is ritkán — a legmeglepőbb históriákat mondja nekünk az a megszólaltatott »beszélő szerszám«.

Sőt még más, rég letűnt szerszám is megszólal, az, a melyet az őskorban ősnépek oly anyagból készítettek, a mely természeténél fogva századok és ezredek során elpusztult, nyomtalanul elenyészett: értem a fából, nádból és más, könnyen enyésző anyagból készült tárgyakat. Itt igenis felvilágosít a' gyermekkorban napjainkig is megmaradt népek kezén levő szerszám, így a kőbalta foglalatja, nyele; de már az, a mi határozott jellemű természeti viszonyokhoz volt kötve, az eltűnt és elenyészett. így csak a ma élő szerszámnak vagy tárgynak, mondhatnám, prehistorikus íze mondja meg nekünk, hogy valóban ősi dologgal állunk szemben.

Kezdem a néma és mégis ősiségről szóló tárggyal, a »*lápikúttal*« (51. kép). A praktikus amerikai, Norton, fogyó századunk dereka táján oly szerkezetet fedezett fel, a mellyel bárhol és hamar ivóvízhez lehetett jutni. Egy vascső, melynek fejes vége oldalt lyukasztva, a fej hegye aczélból való volt, hozzá egy ügyes ütőkészülék: ez volt a szerkezet. Az ütőkészülék beverte a

fejet a földbe, a cső felső végén megmozdult a szivattyú és ekkor kisebb-nagyobb mélységből hamar előkerült az ivóvíz, oly pontokon is, a melyeken még csak nem is sejtették. Ez a *Norton-kút*. És a midőn

51. kép. Lápi-kút. Ecsedi láp.

52. kép. Ősi aczelok és ősi kova.

1867-ben az angolok abessziniai hadjáratában nagyon bevált, mint tábori kút fontosságát öltött, nyomban akadt egy pár német, a ki az elsőbbséget a németiség számára követelte, kimutatva, hogy Nigge már 1810-ben, Melm már 1830-ban szerkesztett ilyen kutat.

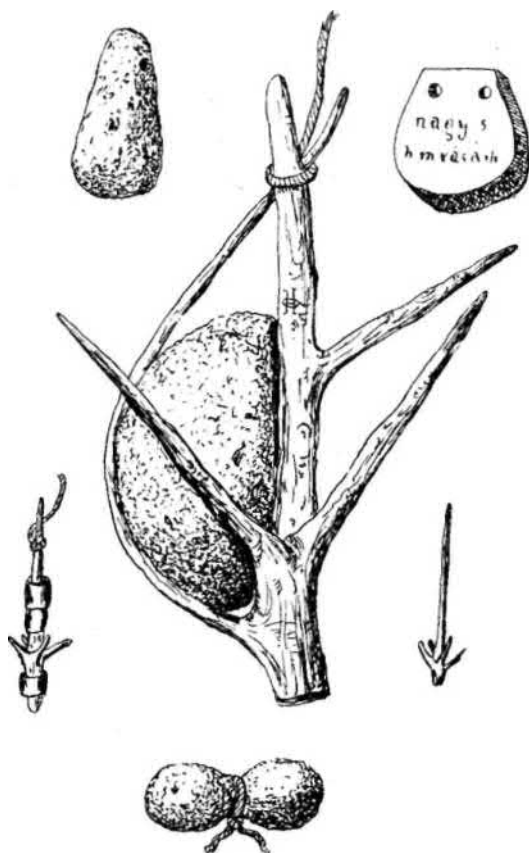
Ha a magyar csikásznak-pákásznak — valahol az Ecsedi lápon — erről az elsőbbségi háborúról tudomása volt volna, bizonyosan elcaczagja magát, mert az ő, ősi soron kedves kútja mégis csak egy kicsit régiebb N i g g e uram eszénél és N o r t o n gyakorlati érzékénél.

Egy czímeres nádszál, vékonyabb végén rézsut elvágva, bőtteiben keresztülütve, beszolgál az ingóláp alá, az alsó bötöközőkben oldalt lyukak vannak vésve, akárcsak a Norton vascsöve fején, a szivattyú pedig a csikász-pákász szája.

Nyilván való, hogy ez csakugyan ősi szerszám, mely anyagánál fogva elenyészett, de mostkori alakja bevilágít az ősi lápok emberének életébe. Ez a víz, minden korszak emberének életszüksége; az ősember is így jutott hozzá a láp mélyen.

Mit mond a tűziszerszám? Hallgatag és mégis érthetően beszél. Az 52. kép sorozata az aczéloknek két típusát ábrázolja. A legfelső kettő népvándorlási, mondjuk árpádkori sírokból való, a nagyon rozsdás Kecskemétről, a kétnyílású Szeged tájáról került. A kecskeméti rozsdás, egy nyílású — inkább patkóalakú — alatt következik a még ma is élő magyar Karancssági, ez alatt a vogulok mostkori aczélja; tehát egy sorozat, mely letűnt korok sírjaiból kikelve, elvezet élő magyar elemek erszényébe, tűzi készségébe, innen messze északkeletre, letűnő félben levő népelemhez, melynek a magyarral való nyelv rokonsága, hozzátartozása rég eldöntött dolog!

A második sor vetekedik az elsővel. Legfelül a

53. kép. Fentő és hálókő.

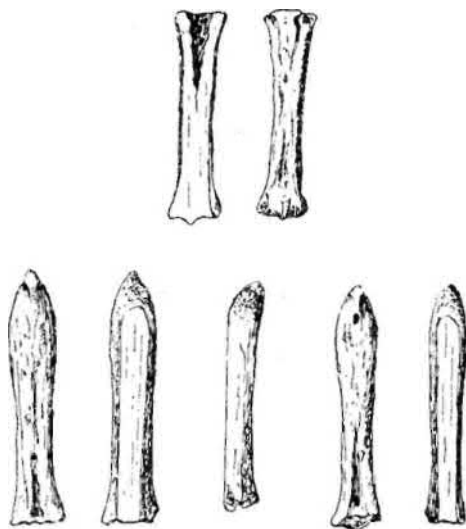
szegedi sírból való forma, alatta az, a mely Szenna somogyi faluban a csürhész tarisznyájából került elő, mutatva azt is, hogy ez az aczélfforma hogyan volt a jó fogás miatt felszíjazva. És ismét ezalatt a vogulok aczélja, tehát ismét az a sor, mely a prehisztorikus sírból a magyarságon át a vogulokhoz vezet.

E két sor alatt van a tűzkő, az alföldi pásztorember »szikikovája«, a dunántúli »ugarköve«; azért így, mert az előbbi eső után a szikes legelőn, a másik, régi eke-nyomon, az ugaron találja; pedig nem egyéb ez, mint letűnt, történetelőtti korok népeinek nyílhegye tűzkőből kipattogatva, néha kovakész pengéjének töredéke: az ősnép gyilkos fegyvere, a mai pásztortűz gerjesztője!

És ismét egy néma, mégis hangosan beszélő sorozat. Három hálókő (53. kép), felül balról egy kúpalakú; jobbról egy lapos, két lyukkal, Nagy Sándor névvel; legalul középen egy befűzött; mind a három égetett agyag és mai hálókőről való. Pedig, ha a három kő megkopik, a név lekopik s valaki odaveti, a hol ősrégészek ásnak, elviszik, mint őskori leletet. A befűzött forma, mely Keszthelyről való, azonfelül még arra is reátanít, hogy Aquincum római halászának hálóján ilyen rendszerű volt a súlyozó!

És azok a pereszlenek! A balról álló kicsiny, konyhai habaró, csak azért rajzoltam oda, hogy mértékül szolgáljon. A jobbról álló a francia-svájci halász ólomsúlyos fentője, a mellyel a rohanó Arve folyó fenékéről fölveszi a fenékhorgot; a középső óriás Ős-Komárom halászságának fentője, mellyel a Duna fenékéről szedte a horgot. És hát ezek hogyan világítanak

be az őskorba? Úgy, hogy a svájci czölöpépítmények leletei között akadtak pereszlenalakú fák is, melyeknek rendeltetéséről senki sem tudott semmit, míg az Arve élő fentőjén nem akadt meg az ősrégész szeme: ekkor azonnal meg volt magyarázva minden; - a mi fentünk is.

54. kcp. Ironga-csontok; a felső kettő őskori.

Ismét egy hallgatag sorozat, a melyet azonban a. még ma is lüktető élet meg fog szólaltatni; szava van. Az úgynevezett terramárékból és más emberi nyomokat rejtő rétegekből nem is ritkán kerülnek elő ló- és marhacsontok, a melyeknek egyik fele tükörsimára, laposra van lecsiszolva. Elmagyarázták azokat

korcsolyáknak, majd ős idők szöveteinek simítására valóknak; meg is tagadták ősi voltukat.*

Pedig a mi tősgyökeres magyar gyerekvilágunk, mily tökéletes magyarázatot nyújt ezekhez!

Valamennyi alul fényesre-laposra csiszolt csont, melyen fűrés nincs, ironga — korcsolyacsont —; vala-

4

55. kép. Irongáló magyar fiú.

mennyi ilyen csont, ha két vége felé a tengely irányában fűrés van rajta, előbb kecsesúlyozó csont volt; végre valamennyi mindkét végén keresztbe fűrt, lapos-fényesre csiszolt csont, felköthető irongacsont. Erre tanít a magyar gyerekek téli öröme s ez bevilágít az

*Munro, R. Prehistoric Problems stb. Edinburgh-London, 1897.

őskorba is, mert az 54. sorozat felső, nagyon kopott párja valószínűen a bronzkor legelejéről való.*

Az 54. kép alsó sorában balfelől tisztán irongalásra készült pár; a jobb felőli pár eredetileg kézcscsont volt; a középső, az ironga alakját oldalról tünteti fel.

Ezek az irongák nem voltak és nincsenek megkötve; a gyerek rááll s a csont, a sáruhoz illeszkedve, megtapad.

És a gyakorlat? A gyerek legtöbbször a szakás

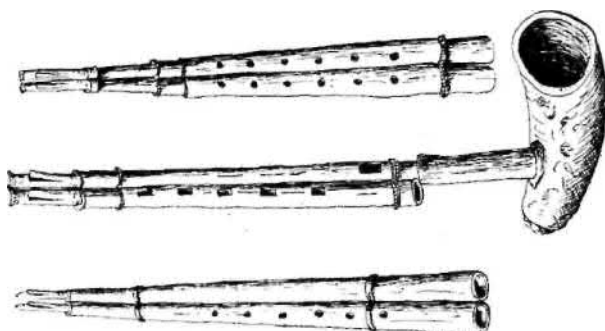
56. kúp. Felkötött ironga.

vonyogóval — széna, tépésre való — száll ki a sima jégre, leteszi az irongapárt, rááll. A vonyogót úgy fogja, mint a vessző-, vagy nádparipát (55. kép), döfögetni kezdi a jeget s elindul; majd repül mint a kilőtt nyíl, csupán arra ügyelve, hogy az irongapár mindig páros vonalban maradjon meg.

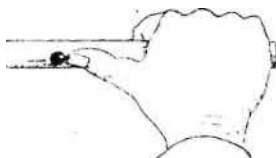
A felkötésre való ironga magyar földön már tűnő-
iében van; harmincz éve láttam az utolsót a Mosz-

* Barsmegyében Verebelyről való.

tonga jegén Bácsmegyében. Az, a melyet az 56. kép tüntet fel, az oláh Dobrudsából való.* Az egész alkalmatosság, úgy, a mint az 56. kép feltünteti, igazán prehisztorikus ízü, mert a sarú vagy bocskor az, a

57. kép. A szúrnia, a Deliblatt dudája és az olasz ikerflóta.

57. kép. A szúrnia, a Deliblatt dudája és az olasz ikerflóta. 58. kép. A tilinkó beosztása, vagy kimérése.

melyet magyar pásztoremberek az ősi csont-árral fűzögetnek, s mely az őskori leletekből származókkal meg-egyezik.** Mind néma s mégis beszélő szerszám.

* Dr. Almásy György barátom hozta 1897-bcn.

** A többi ironga-csontot ezúttal elhagyom.

A mi most következik, az oly beszélő szerszám, a mely hangot ad; de egyebet is mond.

A legősibb korból nem maradt, mert nem is maradtatott reánk fából való furulya, sem kürt, sem nádsíp, mely talán a legősibb hangszer, és így ebben az ágazatban is az élő népek kezén levő, kezdetleges hangszereket kell ősi eredetűeknek venni, ezekről kell

59. kép

60. kép. Szatm

61. kép.

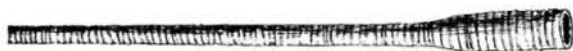
bárcsak halavány és bizonytalan következtetést vonni ősnépek zeneérzékére.

A rómaiak korából nyelvben és ábrázolásban a fúvó hangszerek közül a »tibia« gyakran fordul elő s az, a ki ezen a hangszeren játszik, a »tibicen«. A tibiának egyik formája pedig az ikersíp vagy flóta a »tibia gemina«, melyet az allegorizáló művészet mai nap is génuszok kezébe ad és szájához illeszt. Vájjon milyen

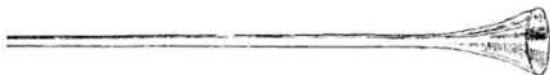
lehetett ennek a hangja? Ám ez a tibia gemmina még ma is él! Az 57. képen a jobbfelőli mindkét csövén 6—6 hanglyukkal bíró ikersíp a mai olasz forma, a szemközt levő csupán egyik csövén 6-os hanglyukú síp az ungmegyei hegyi ruthén pásztorok ikersípjá, a közbülső pedig, melynek egy lopótök nyakából alkotott hangszóró öble van, a Deliblat oláh pásztorának

»fajerna«.

ységi kéregkürt.

üvegkürt.

kedves hangszere. Igen, de a hang? Az olyan nyekegő, mint a dudáé, ezért nem is nagyon dicséri a rómaiak és a génuszok ízlését.

Es valóban, a duda, mely csodálatosképen az alföldi törzsökös magyar embereknek is zenészerszáma, nem egyéb, mint a római tibia gemina, a melyre, hogy tartósan szóljon s a tibicen tüdejét ne fárassza, levegőtöltő van alkalmazva; sőt a duda fejlődésének leg-

felsőbb fokán, Szentes táján, akadt oly duda* is, a melynek tömlőjét nem az ember tüdeje, szája, hanem az ember karjaü gyébe elmésen alkalmazott fúvó fújogatta fel.

Ismét más ágazat az, a mely nem a nyekergésen, hanem a tulajdonképeni sípoláson alapul, s melynek kitűnően hangfestő magyar neve a tilinkó. A régiség pásztoremberei, kiknek nem volt esztergapadjuk, felhasználták a bodza tulajdonságát, kilökték nagy belét s megvult a cső; a mikor pedig Magyarország szabadon járó és terjedő vizein még felhozott a nagyehető gödény, hatalmas szárnyának síngcsontja adta a tűinkét** és csodálatos, hogy ez a széphangú szerszám, beosztás szerint legtöbbször tökéletes, annyira, hogy akár hangversenyzésre is használható. Itt épen a beosztás az, a mi rendkívül érdekes, mert a legősibb mértékrendszeren alapul, melynek megértésére az 58. kép szolgál.

A síp hosszának meghatározásánál az ököl és az oldalt mereven kinyújtott hüvelyk ujj szolgál. Mindkét kéz ökle pedig oly egység, a mely vagy a közt, vagy a lyuk helyét adja; teszem: a hol a két hüvelykujj összeér, áll a lyuk, vagy a köz fele.

A somogyi pásztornépek öt lyukú, érdekes »hosszi furuglyája« öt ököl és négy ujjnyi hosszú, hanglyukai a két hüvelyk összeérése, azután egy, két ujj és egy hüvelykujjszélessége szerint csoportosulnak. Ha a furuglya-mester kicsiny kezű ember, a szerszám hangja

* T h a l l ó c z y Lajos barátom egy remekbejártót szerzett nekem.

** Pozsony városi múzeumában van egy igen szép, nálam egy egyszerű darab.

magasabb, ha nagy, akkor a hang mélyebb. A leghíresebb mester az, a kinek minden furulyája, tilinkója egyforma és helyes hangú.

De igaz, egyszer már végezni is kell!

Zólyom-megyének van egy sajátságosán kirívó, fájdalom, leáldozásba induló népszigete a »gyetvai«. Ma már tudjuk, hogy Mátyás király korabeli telepések, kik a Herczegovinából jöttek Árpád földjére, s az ornamentikában e mai napiglan megtartották ősi jellemöket, merítő juhászdednyeken a tiszta románkori faragású füleket.

Télen a fonóban, langyos tavaszi északán megbúg a »fujera«, egy hatalmas, majdnem embernyi síp, melynek három a hanglika, s a melyet csak vendégcsövön lehet megfujni (59. kép). Legmélyebb hangja majdnem harangszerű, de búgó is, mint a bánatos vadgalambé, sőt kurjant is; a legény belevegyíti saját dünyögő hangját, s az így alakuló nóta kifejező színt ölt, mintha a népsziget szenvedését, minden bánatát mondaná el!

Ősi hangszer; honnan jött és meddig terjed, ma még nem mondhatom meg.

S a máramarosi, ungi havasi legelőkön, a szatmári Avas-hegységen és az ország egyéb bércein végig száll a havasi kürt méla hangja; elszáll a sziklafalig, hogy onnan mint visszhang még mélábban visszaszálljon eredete felé. E kiirtők tanulmányozása egész pásztorművelődéstörténetet regél nekünk.

A legősibb forma alkalmasint az, hogy a fiatal hársfa kérgét csigavonalban és akkor metszi meg a pásztor, a mikor tavaszkor rügybe szökken, tehát könnyen lehántható. Ebből alkotja meg a kürtöt. Majd

hosszába hasítja a kérget, lehántja, összeilleszti a feleket és azután a nyírfa finom kérgével, néha a meggyfáéval, csavarja körül, oly finoman mint az indián fűvócsövét, a mellyel a kis kolibriba — de néha ellensége szemébe is — röpíti a bojtos nyilat. Ilyenfélét ábrázol a 60. kép; akad három méter hosszú is.

Majd megjelenik a kettéhasított fatörzsből vájassal készített és a bronzsokkal egybefoglalt öblű kürt, hogy újabban helyet adjon a — bádogból készültnek; sőt az eszes székely már azzal sem éri be, hanem bejárogat Bükszád üveg hutájába s megcsináltatja a kürtöt üvegből (61. kép). És viszi ki nagy óvatossággal, gyalogszerrel erdőn, sziklason át pásztorkunyhójába, hol mint nagy kincset őrzi a szelemen gerendája mellé dugva.

Ez üvegkürtök legtöbbjének — *P u n g u r* Gyula szerint, ki megtalálta — a pásztor fűvásától is remek hangja kél és szinte felülmúlhatatlan az, a melyet az avatott kürtfuvó csal ki belőle.

*

Vájjon mi lehet az egész sorozatnak a tanúsága? Mi egyéb, mint az, hogy nemcsak a messze-távol, az idegen s azért új jelensége, hanem közvetetlen környezetünk is megoktatja azt, a ki szeretettel szemléli; sőt betekintést enged neki rég leáldozott korszakok emberi életébe, saját magának történetébe, ezen a réven az igazi önismeret megszerzésére, a melynek becse előtt a legbölcsebb elme is leborul.